

INSTITUTI I TRASHËGIMISË SHPIRTËRORE E
KULTURORE TË SHQIPTARËVE – SHKUP

MBROJTJA E TRASHËGIMISË
KULTURORE SHQIPTARE
NË MAQEDONI

(sesion shkencor – 21 nëntor 2011)

– 1 –

Shkup, 2012

Boton:
INSTITUTI I TRASHËGIMISË SHPIRTËRORE E KULTURORE TË
SHQIPTARËVE – SHKUP

Vëllimi 1 – 2012

Biblioteka: **SCUPI**

Kryeredaktor:
Dr. Zeqirija Ibrahimini

Këshilli redaktues:
Dr. Shëfqet Zekolli
Dr. Sefer Tahiri
Dr. Mixhait Pollozhani
Mr. Hidajete Azizi
Mr. Besnik Emmini

Sekretar i redaksisë:
Agron Salih

Redaktor teknik:
Naser Fera

Copyright© ITSHKSH, 2012
Të gjitha të drejtat janë të rezervuara për botuesin.

978–608–4653–03–5
www.itsh.edu.mk

Ky libër u shtyp me ndihmën e Komunës së Çairit

INSTITUTI I TRASHËGIMISË SHPIRTËRORE E
KULTURORE TË SHQIPTARËVE – SHKUP

MBROJTJA E TRASHËGIMISË
KULTURORE SHQIPTARE
NË MAQEDONI

(sesion shkencor – 21 nëntor 2011)

– 1 –

Shkup, 2012

TRYEZA E LËNDËS:

Dy fjalë rreth botimit SCUPI.....	7
<i>Për këtë vëllim.....</i>	9
Shefqet Zekolli	
<i>Fjalë përshëndetëse.....</i>	11
Hysen Matoshi	
<i>Fjalë përshëndetëse.....</i>	15
Ardian Marashi	
<i>Fjalë përshëndetëse.....</i>	19
Akad. Kolec Topalli	
<i>Shqipja dhe gjuhët ballkanike.....</i>	21
Hysen Matoshi	
<i>Shkenca dhe identiteti kombëtar.....</i>	27
Avzi Mustafa	
<i>Pasqyrimi i trashëgimisë kulturore shqiptare.....</i>	33
Agron Xhagolli	
<i>Folklori i shqiptarëve në Maqedoni.....</i>	39
Leontina Gega–Musa	
<i>Ritet e motmotit të ekuinoksit pranveror.....</i>	47

Luan Përzhita	
<i>Krijimi i hartës arkeologjike.....</i>	59
Z. Neziri dhe A. Leka	
<i>Mbledhësit e këndimit epik shqiptar në Maqedoni.....</i>	65
Qemal Murati	
<i>Gjuha shqipe një vlerë botërore.....</i>	77
Asllan Hamiti	
<i>Zgjerimi dhe thellimi i studimit të të folmeve.....</i>	97
Izaim Murtezani	
<i>Trashëgimia shpirtërore e shqiptarëve të Maqedonisë.....</i>	111
Mixhait Pollozhani	
<i>Trashëgimia kulturore shqiptare.....</i>	125
Halim Purellku	
<i>Trashëgimia kulturore shqiptare përballë politikës.....</i>	133
Fatmir Sulejmani	
<i>Identiteti shqiptar dhe roli i trashëgimisë.....</i>	137
Sefer Tahiri	
<i>Mediat, opinionioni publik dhe trashëgimia.....</i>	145
Zeqirija Ibrahim	
<i>Standardizimi administrativ i toponimeve shqiptare.....</i>	157
Besnik Emiri	
<i>Trashëgimia kulturore shqiptare e botuar.....</i>	163

DY FJALË RRETH BOTIMIT SCUPI

Në kuadër të konsolidimit të veprimtarisë shkencore–botuese, Instituti i Trashëgimisë Kulturore e Shpirtërore Shqiptare – Shkup, përveç revistës shkencore “Studime albanologjike”, e cila tashmë ka krijuar traditën e saj dhe ka për–vijuar rrugën e saj shkencore, ka vendosur të themelojë edhe një edicion tjetër, i cili do t’i përfshijë vetëm tekstet e aktiviteteve shkencore që organizohen nga ITSHKSH–ja.

Për këtë qëllim në mbledhjen e 58–të të Këshillit të ITSHKSH–së, të mbajtur më 26.06.2012, u propozua dhe u vendos që të themelohet një edicion i veçantë për botimin e kumtesave të konferencave, simpoziumeve e tryezave shkencore që i organizon Instituti. Ndërkaq si emër që do ta tipizojë këtë edicion u zgjodh SCUPI, një emër që asocion jo vetëm lashtësinë tonë në këtë pjesë të Ballkanit, por flet aq më shumë për studimet gjuhësore, historike e arkeologjike, që në të ardhmen do të duhet të realizohen nga ky institut.

Meqë deri tash nga ITSHKSH–ja janë organizuar disa aktivitete të këtilla, si sesione shkencore, tryeza, por edhe konferenca, ne vendosëm që në këtë vit, që është viti jubilar i 5–vjetorit të themelimit të ITSHKSH–së, ndërsa përkon edhe me dy jubile të tjerë të mëdhenj, siç janë 100–vjetori i pavarësisë dhe 40–vjetori i Kongresit të Drejtshkrimit të Gjuhës Shqipe, të realizojmë edhe botimin e katër vëllimeve të SCUPI–t, që në fakt paraqesin katër aktivitete të shkencore të organizuara brenda 12 muajve nga ITSHKSH.

Në fakt SCUPI nuk është një botim i rregullt periodik, por është një botim i cili do të dalë sa herë që do të shtrohet nevojë për botimin e kumtesave të aktiviteteve shkencore që do

të organizohen nga Instituti. Megjithëse, nga kjo përvojë e paktë, del se edhe SCUPI do të jetë po aq shpesh në duart e opinionit shkencor sa mund të jetë edhe revista “Studime albanologjike”, që jo vetëm për ITSHKSH–në është një sihariq dhe ogur i mirë se edhe në këtë institut shkencor janë pjekur kushtet për zhvillimin e denjë të shkencave albanologjike.

Shkup, nëntor 2012

Dr. Zeqirija Ibrahim, i,
kryeredaktor

PËR KËTË VËLLIM

Me rastin e Ditës së Alfabetit të Gjuhës Shqipe, një ditë që në Republikën e Maqedonisë kremtohet si festë zyrtare për komunitetin shqiptarë në këtë vend, ndërsa përkon edhe me përvjetorin e themelimit të Institutit të Trashëgimisë Kulturore e Shpirtërore Shqiptare – Shkup, më 21 nëntor 2011 në Shkup e organizuam sesionin shkencor në temën “Mbrotjtja e trashëgimisë kulturore shqiptare në Maqedoni”.

Duke qenë institucioni i vetëm zyrtar përgjegjës për mbrojtjen e trashëgimisë kulturore shqiptare në Maqedoni, për këtë i pranuar edhe zyrtarisht nga Ministria e Kulturës së R. së Maqedonisë, por edhe duke parë gjendjen në të cilën ndodhet trashëgimia kulturore shqiptare në këtë vend, ITSHKSH–ja i tuboi disa nga emrat më të njohur të gjuhësisë, letërsisë, historisë, arkeologjisë dhe etnologjisë nga institucionet shkencore të Republikës së Shqipërisë dhe Republikës së Kosovës, respektivisht nga Qendra e Studimeve Albanologjike në Tiranë dhe Instituti Albanologjik i Prishtinës, por edhe të institucioneve që merren me këtë veprimtari në Maqedoni – kolegë tanë nga Universiteti Shtetëror i Tetovës, ai i Europës Juglindore dhe nga katedra e Albanologjisë në Shkup, për të ngritur kështu alarmin e rëndësisë që ka mbrojtja e trashëgimisë shqiptare në Maqedoni.

Sesioni ishte njëditor, ndërsa në të u lexuan 16 kumtesa nga disa fusha, si: gjuhësi, histori, letërsi, folklor–etnologji, histori, arkeologji dhe publicistikë.

Konstatimi i përgjithshëm i pjesëmarrësve në këtë sesion shkencor ishte se institucionet pushtetmbajtëse duhet të ndih–

mojnë më shumë për mbrojtjen e trashëgimisë kulturore shqiptare në Maqedoni, por njëherazi u shpreh edhe qëndrimi se në këtë drejtim duhet të ndihmojnë edhe institucionet përkatëse të Shqipërisë e Kosovës, që me përvojën dhe punën e tyre mund të ndihmojnë shumë në përmirësimin e kësaj gjendje në Republikën e Maqedonisë.

Në këtë vëllim të botimit SCUPI po i përmbledhim këto kumtesa, duke i vënë para opinionit shkencor për t'i pasur jo vetëm si burim, por edhe si tërheqje e vëmendjes për rëndësinë që ka kjo temë për shqiptarët e Maqedonisë, në veçanti, dhe për kulturën shqiptare, në përgjithësi.

Shkup, nëntor 2012

Redaksia

FJALË PËRSHËNDETËSE

I nderuar zv. Kryeministër i R. së Maqedonisë, z. Musa Xhaferi
I nderuar Ambasador i R. së Shqipërisë, z. Arben Çejku
I nderuar Ambasador i R. së Kosovës, z. Skender Durmishi
I nderuar Kryetar i Komunës së Çairit, z. Izet Mexhiti
I nderuar zv. Ministër i Arsimit dhe Shkencës, z. Safet Neziri,
I nderuar Sekretar Shtetëror në Ministrinë e Kulturës, z.
Muzafer Bislimi,
I nderuar Drejtor i Qendrës Albanologjike në Tiranë,
Profesor Ardian Marashi,
I nderuar Drejtor i Institutit Albanologjik të Prishtinës,
Profesor Hysen Matoshi,
Të nderuar akademik, profesor dhe studiues të shkencave të
albanologjisë
Të nderuar pjesëmarrës tjerë,
Zonja dhe Zotërinj,

Fillimisht, në emrin tim dhe në emër të bashkëpunëtorëve të mi në Institutin Albanologjik këtu në Shkup, dëshiroj të shpreh mirënjohjen e thellë për gatishmërinë Tuaj për të marrë pjesë në këtë sesion shkencor si dhe të Ju dëshiroj qëndrim sa më të mirë këtu në Shkupin e vjetër dhe të bukur, në Shkupin Dardan. Vetë emërtimi i këtillë, do të thotë Dardan, tek të gjithë ne, posaçërisht për ne që jetojmë këtu ngjallë emocione kundërthënëse dhe ngre shumë dilema. Emocionet janë kundërthënëse për shkak të spekulimeve të cilat edhe sot e kësaj dite, në disa qarqe, do kisha thënë pseudo shkencore, shtrajnë dilema për vetë trajtimin dhe konsiderimin që ne e theksojmë me vendosmëri megjithëse me një dhimbje të

theksuar për statusin të cilin ky qytet dikur e gëzonte duke qenë Kryeqendër e Dardanisë. Dilemat ndërkaq shtrohen në formë të pyetjes pse ky status u humb kaq lehtë. Janë këto vetëm disa prej çështjeve të cilat po qe se shtrohen dhe trajtohen në rrafshin shkencor, bartin me vete mundësinë e trajtimit të paanshëm shkencor dhe shpresoj edhe të zgjidhin edhe shumë dilema tjera rreth të cilave edhe sot e kësaj dite thyhen shtizat. Kjo për arsyen e njohur tanimë botërisht se politika dhe politikanët e të gjitha ngjyrave, të cilët për të arritur qëllimet e veta kanë arritur që në masë të caktuar të instrumentalizojnë edhe shkencëtarët të cilët janë vënë në shërbim të tyre, në vend se të ndodhë e kundërta ndërhyjnë me të drejtë e pa të drejtë edhe në çështje të cilat janë shumë larg njohurive të tyre profesionale.

Të nderuar të pranishëm,

Trashëgimia kulturore dhe shpirtërore e shqiptarëve në Maqedoni kohëve të fundit është duke kaluar nëpër fazën më vendimtare të ekzistimit të saj. Kjo trashëgimi, posaçërisht disa segmente më domethënëse të saj, e gjendur nën presionin e komuniteteve tjera këtu, të përkrahura dhe financuara edhe prej organeve të pushtetit nga njëra anë ndërsa të ndihmuara edhe prej njerëzve të pa kredibilitet kombëtar, profesional e njerëzor, shpeshherë edhe prej vetë shqiptarëve të cilët për përfitime personale nuk zgjedhin mënyra e metoda për ta tjetërsuar atë, gjithnjë e më shumë po bastardohej, falsifikohet, shitet, zhvendoset a sajohet. Faktet historike, të njohura e pranuar shkencërisht po shtrembërohen, lokalitetet arkeologjike me të gjitha artefaktet e gjetura nëpër to po vidhen e shiten, gjuha e bukur dhe e pasur shqipe, me vetë fajin tonë

po bastardohet e stërmbushet me fjalë të huaja, krijimtaria gojore ka kaluar në harresë ndërsa këngët dhe muzika popullore po zëvendësohet me ato sllave, turke a arabe. Të gjendur në një situatë të këtillë, ne në Institutin Albanologjik në Shkup menduam të organizojmë një Sesion shkencor nëpërmjet të cilit synojmë dhe urojmë të arrijmë të identifikojmë faktorët të cilët kanë ndikuar dhe po ndikojnë edhe më tutje në paraqitjen e anomalive të këtilla këtu në Maqedoni si dhe të shqyrtojmë mundësitë për tejkalimin e kësaj situate. Gjithsesi kjo është vetëm një nismë e cila rrjedh prej Institutit tonë por është kjo nismë e cila kujtoj se i obligon të gjithë intelektualët dhe njerëzit tjerë me vullnet të mirë të veprojmë ne forma të ndryshme për regjistrimin, ruajtjen, kultivimin a studimin e pasurisë popullore, të krijuar shekuj me radhë nëpër këto troje, pasuri kjo e cila dëshmon jo vetëm dellin krijues të popullit shqiptar por dëshmon edhe lashtësinë dhe autoktoninë tonë në Ballkan. Njëkohësisht uroj që ky sesion shkencor të sensibilizojë edhe njerëzit tanë nëpër institucionet e shtetit për të vepruar dhe për të shfrytëzuar të gjitha mundësit që ua ofrojnë detyrat të cilat iu janë besuar për të ndihmuar institucionet arsimore, kulturore e shkencore si dhe të gjitha organizatat a individët të cilët tregojnë interes për trashëgiminë tonë kulturore dhe për të kaluarën historike të shqiptarëve në Republikën e Maqedonisë dhe më gjerë.

Zonja dhe zotërinj,

Të gjendur para barrierave administrative dhe financiare, organizimi i këtij sesiioni shkencor hasi në disa vështirësi të cilat shpresoj t'i kemi tejkaluar. Vetë afatet kohore prej të cilave nuk mund të shmangeshim në asnjë mënyrë, na

imponoi nevojën e organizimit të këtij sesi shëncor— debatues me ngut. Ne jemi të vetëdijshëm për mungesën e përvojës organizative dhe shkencore për manifestime të këtilla prandaj paraprakisht Ju kërkohet ndjesë për mangësitë eventuale. Fundi fundit ky sesion përveç tjerash do të na ndihmojë që në të ardhmen të organizohemi më mirë ndërsa ndihma, posaçërisht e profesorëve dhe studiuesve të nderuar nga Tirana e Prishtina do të jetë e mirëseardhur. Ne jemi mirënjohës për ndihmën e cila pa kursim na ka ardhur edhe më parë, veçanërisht prej Drejtorit të Qendrës Albanologjike në Tiranë, Profesor Dr. Ardian Marashi dhe prej Drejtorit të Institutit Albanologjik të Prishtinës Profesor Dr. Hysen Matoshi.

Në fund dua të falënderoj për ndihmën e pakursyer për organizimin e këtij tubimi të njeriut të cilin ne me të drejtë e kemi emëruar mecena i kulturës shqiptare, Kryetarin e Komunës së Çairit, zotin Izet Mexhiti.

Ju faleminderit!

SHEFQET ZEKOLLI,

Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore të Shqiptarëve

FJALË PËRSHËNDETËSE

I nderuari drejtor i Institutit të Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore të Shqiptarëve, z. Shefqet Zekolli

I nderuari drejtor i Qendrës së Studimeve Albanologjike në Tiranë, z. Ardian Marashi,

I nderuari ambasador i Republikës së Kosovës në Maqedoni, z. Skënder Durmishi,

Të nderuar kolegë, pjesëmarrës të sesionit debatues—shkencor
Mbrojtja e trashëgimisë kulturore shqiptare në Maqedoni,

Themelimi i Institutit të Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore Shqiptare në Shkup para katër vitesh, me të drejtë, është pritur si ngjarje që kapërcen caqet kulturore e shkencore, si kthesë e rëndësishme për njohjen, studimin dhe afirmimin e mëtejme të identitetit kombëtar shqiptar në Republikën e Maqedonisë. Lindja e këtij Instituti, sikundër çdo lindje, ishte e vështirë, mbase po aq e vështirë sa edhe lindja e Institutit Albanologjik të Prishtinës para gati gjashtë dekadash. Vështirësitë fillestare dhe sfidat ishin gur prove i vendosmërisë për ekzistimin e një institucioni shkencor në këtë hapësirë, i cili do të merret me trashëgiminë tonë të begatë kulturore. Ky sesion i sotëm është edhe një dëshmi se Shkupi ka potenciale të duhura profesionale e shkencore, por edhe vullnet gjithëpërfshirës politik, shoqëror e kombëtar, për ta bërë realitet këtë nismë të mbarë.

Ky institut është parë si një ogur i bardhë për një epokë që akcepton mendësinë evropiane e moderne të vlerësimit të identitetit të tjetrit. Kjo, sikurse dihet, nuk ka qenë e mundur

në kontekstin e dikurshëm shoqëror që mbizotërohej nga logjika komuniste e diskriminimit kombëtar të shqiptarëve nën ish–Jugosllavinë Federative. Instituti Albanologjik i Shkupit është dëshmi se po ecim drejt shoqërisë që ka synim jo përmbushjen e standardeve të Bashkimit Evropian, por jetësimin e njëmendtë të tyre. Nëse me përmbushje të standardeve do të kuptonim themelimin e këtij instituti, me jetësim do të nënkuptonim funksionalizimin e plotë të kapaciteteve studimore të tij.

Duke u ndodhur kaq afër në planin fizik dhe duke u ndodhur plotësisht në të njëjtën hapësirë disiplinore, e konsiderojmë si tepër të rëndësishëm bashkëpunimin e Institutit Albanologjik të Prishtinës me Institutin e Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore Shqiptare të Shkupit... Të nderuar kolegë, të jeni të bindur se nuk e shohim tek ju vëllamë e vogël, përkundrazi e shohim partnerin e madh për një bashkëpunim edhe më të gjithanshëm, edhe më intensiv, në interes të kërkimeve në fushën e albanologjisë. Puna jonë, duke pasur mbështetjen dhe bashkëpunimin tuaj, pa asnjë dyshim, do të jetë më e suksesshme, më e qëndrueshme në planin profesional, ndërsa interesi i përbashkët i të gjitha institucioneve albanologjike të Tiranës, të Prishtinës e të Shkupit do të jetë avancimi i studimeve shqiptare.

Interesimi për trashëgiminë shpirtërore e kulturore të një kombi nuk ka pushuar asnjëherë, madje edhe atëherë kur nuk ka pasur kapacitete të duhura institucionale. Kultura jonë është një dëshmi bindëse për këtë situatë. Madje, vlerat tona, në periudhat kur na mungonin, përveç institucioneve, edhe kontributet individuale të shkencëtarëve tanë, bëheshin objekt interesimi i albanologëve që vinin nga radhët e kombeve të tjera. Me gjithë konsideratat e larta për interesimet e këtilla të

individualiteve të shquara botërore, vlerat kulturore të një kombi është e mundur të studiohen gjithanshëm, sistematikisht e me kritere të qëndrueshme shkencore, vetëm në kuadër të punës në institucione përkatëse, veprimtaria e të cilave bazohet në programimin afatgjatë të kërkimit shkencor.

Me shpresën se gjithnjë e më shpesh do të jemi të pranishëm në aktivitetet shkencore të Institutit... dhe me dëshirën që ta kemi praninë e punonjësve të tij shkencorë në aktivitetet tona, ju përshëndes me urimet më të mira për suksesin e këtij sesi shkencor.

Shkup, më 21 nëntor 2011

HYSEN MATOSHI,

Instituti Albanologjik i Prishtinës

FJALË PËRSHËNDETËSE

I nderuar Zoti Shefqet Zekolli, drejtor i Institutit të Trashëgimisë Kulturore e Shpirtërore të shqiptarëve të Maqedonisë,
I nderuar Zoti Hysen Matoshi, drejtor i Institutit Albanologjik të Prishtinës,
Të nderuar kolegë të Shkupit, Prishtinës dhe Tiranës.

Me nismën e ITKSH jemi mbledhur sot në këtë takim, në qytetin e Shkupit, për të diskutuar për një çështje sa të rëndësishme aq edhe delikate, që është mbrojtja e trashëgimisë kulturore shqiptare në Maqedoni.

E quajmë çështje të *rëndësishme*, sepse lidhet drejtpërdrejt jo vetëm me të shkuarën dhe me të ardhmen e faktorit shqiptar në Maqedoni, por, edhe më gjerë, kjo çështje lidhet me identitetin shqiptar në përgjithësi, me kulturën e lashtë e të re europiane, e madje edhe me vetë identitetin maqedonas, i cili s'mund të ndërtohet dot ndryshe, përpos si identitet shumetnik. Jemi të vetëdijshëm se, në Europën globale, çdo realizim kulturor i spikatur dhe me vlera të dëshmuara, është pasuri jo vetëm e komunitetit apo e popullit që e ka krijuar, por dhe e mbarë rajonit dhe e mbarë popujve të Europës. Në këtë kuptim, mbrojtja e trashëgimisë kulturore e shpirtërore të shqiptarëve në Maqedoni është një detyrë jo vetëm e këtij komuniteti, pra e komunitetit shqiptar, por në radhë të parë e institucioneve, e strukturave, e organizmave kulturore, shkencore e arsimore të shtetit të Maqedonisë.

Në këtë pikë, për fat të keq, kjo çështje kaq e rëndësishme bëhet një çështje tejet *delikate*, pasi në institucionet dhe në

organizmat shtetërore të Maqedonisë çështjet e identitetit shqiptar i shohin si një kërcënim për identitetin dhe për kulturën e Maqedonisë, e cila duket se, pavarësisht shumetnisë së saj, po përpiqet të ndërtojë një identitet thelbësisht sllavocentrist.

Ky këndvështrim i ngushtë dhe shumë paragjykses i problemeve identitare ka penguar dhe vazhdon të pengojë bashkëzistencën mes komuniteteve etnike dhe grupeve kulturore në Maqedoni. Në shqiptarët duhet të punojmë në mënyrë të tillë që ky konceptim anakronik, që i ka rrënjët në luftërat ballkanike dhe në luftën e ftohtë, të tejkalohet.

Europa e dritës dhe e kulturës e sheh Maqedoninë, qysh në epokën otomane, si një vend shumetnik, në të cilin bashkësi popujsh fqinjë kanë bashkëjetuar përgjatë shekujve. Ka ardhur momenti, pra, që institucionet dhe shteti maqedonas ta kapin këtë mesazh, sepse mesazhi i bashkëjetesës shumetnike është, në momentin aktual, në përfitimin e të gjithëve.

Një Maqedoni e cila u jep të drejtën të zhvillohen të gjitha komuniteteve të saj, mund të jetë një Maqedoni shumë e pasur ekonomikisht dhe në pikëpamje kulturore. Në të kundërt, një Maqedoni sllavocentrike, e mbështetur në njëfarë folklori etnomaqedon, është një Maqedoni e kohëve të kaluara, që ushqen izolimin dhe etnocentrizmin.

Besojmë se takimi i sotëm mes kërkuesve shkencorë të tri qendrave albanologjike të trekëndëshit Tiranë–Prishtinë–Shkup do të dijë të japë sinjale të forta për dobinë e bashkëpunimit dhe për vlerën e madhe që ka kultura si ndërmjetëse e genësishme për bashkëzistencë të qëndrueshme dhe për zhvillim shpirtëror individual.

ARDIAN MARASHI

Qendra e Studimeve Albanologjike

*KOLEC TOPALLI**Akademia e Shkencave të Shqipërisë*

SHQIPJA DHE GJUHËT BALLKANIKE NË VËSHTRIMIN E ETIMOLOGJISË

Sipas një projekti të miratuar në Këshillin Shkencor të Institutit të Gjuhësisë, kemi nisur punën për hartimin e një fjalori etimologjik të gjuhës shqipe. Fjalorë të tillë janë pasqyrë e historisë së gjuhës, dhe në një kuptim më të gjerë, janë pasqyrë e historisë së vetë popullit që e flet atë. Për gjuhën shqipe ata dëshmojnë trashëgiminë e hershme mijërvjeçare të ruajtur brez pas brezi që nga periudhat më të hershme të njerëzimit, si edhe rrugën e vështirë të historisë së shqiptarëve përgjatë shekujve, me kontakte të shumta e të vazhdueshme me popuj të ndryshëm, që kanë lënë gjurmët e tyre në histori dhe në gjuhë, në tradita e zakone, në doke e fe, në mendësi dhe në mënyrën e jetesës.

Duke ndjekur udhën e gjatë të historisë së kombit që e flet, shqipja ka marrë e ka dhënë me gjuhë të tjera. Në historinë e këtyre marrëdhënieve bëjnë pjesë edhe lidhjet me gjuhët e Gadishullit Ballkanik, të cilat rrjedhin nga fqinjësia gjeografike ose nga kontakti me gjuhët e popujve që erdhën si pushtues në trevat e banuara nga shqiptarë. Fjalorë të tillë bëjnë të mundur të dallohen shtresat e ndryshme të huazimeve historike, si edhe të ndiqen rrugët e hyrjes së tyre. Dukuritë fonetike e gramatikore që kanë vepruar në huazime të periudhave të ndryshme, bëjnë të mundur gjithashtu përcaktimin e kronologjisë së vetë dukurive, kur dihet se kontaktet me disa popuj të trevës ballkanike mund të datohen historikisht.

Me një vështrim të përgjithshëm të situatës gjuhësore në Gadishullin Ballkanik, shqipja në periudhën historike të 2000 vjetëve të shkuara ka pasur marrëdhënie gjuhësore me lindjen dhe perëndimin, me gjuhë më të lashta e me gjuhë më të reja në këtë Gadishull, me kontakte që rrjedhin nga fqinjësia gjeografike mijërvjeçare dhe me gjuhë të ardhacakëve, që erdhën si pushtues. Problemet kryesore që dalin në një fjalor etimologjik lidhur me huazimet e periudhës historike janë: përcaktimi i burimit të tyre, shtrirja gjeografike e dialektore dhe shkalla e rrënjosjes së tyre në gjuhë.

Në mbështetje të analizave burimore të huazimeve, procesin e marrëdhënieve të shqipes me gjuhët me të cilat ka pasur kontakte, mund ta ndajmë në tri faza: faza e parë përfshin marrëdhëniet me gjuhët e vjetra klasike, greqishten e latinishten. Kjo është periudha antike e shqipes, që lidhet me nënën a shqipen e vjetër. Periudha e dytë përfshin marrëdhëniet me gjuhë më të reja, që janë të gjalla edhe sot dhe përfshin marrëdhëniet me italishten, gjuhët sllave dhe greqishten e mesme e të re. Periudha e tretë, më e reja përfshin marrëdhëniet gjuhësore në mesjetën e vonë, duke filluar me shekullin XVI deri në shekullin XX, e cila është e lidhur kryesisht me ndikimin e turqishtes, duke vijuar ndikimi i gjuhëve sllave dhe i greqishtes së re në krahinat kufitare, të banuara nga shqiptarë, si edhe ndikimi i gjuhëve perëndimore kryesisht nëpërmjet librash.

Për periudhën e parë, greko-latine, analiza etimologjike e huazimeve dëshmon se fjalët e marra nga këto dy gjuhë, u janë nënshtruar dukurive të njëjta. Kjo do të thotë se huazimet e këtyre gjuhëve kanë hyrë në shqipe afërsisht në të njëjtën kohë. Kjo të çon në përfundimin se marrëdhëniet e shqipes me greqishten e vjetër dhe latinishten, megjithëse me intensitet dhe kohëzgjatje të ndryshme, janë zhvilluar afërsisht

në të njëjtën kohë, dhe duke u mbështetur edhe në tregues të tjerë, e kanë fillësën e tyre në kapërcyell të fillimit të mijë-vjeçarit të parë të erës së re. Në këtë rast, huazimet e greqishtes së vjetër, më të pakta në numër, krahasohen me shtresën më të lashtë të huazimeve latine.

Për huazimet e periudhës së dytë, analiza e tyre etimologjike të çon në përfundime të tjera. Huazimet e mesjetës së hershme lidhen me ndikimin e gjuhëve sllave, të greqishtes së mesme e të re dhe të italishtes. Përcaktimi i kufijve kronologjikë të ndikimeve të këtyre gjuhëve mund të bëhet duke marrë parasysh faktorët historikë dhe gjuhësorë. Sipas faktorit historik mund të përcaktohet kufiri i fillimit të ndikimit të sllavishtes, meqenëse sllavët kanë ardhur në Ballkan në një periudhë të caktuar, që datohet nga historia. Kurse kufiri i fillimit të ndikimit të greqishtes së mesme e të re dhe i italishtes mund të bëhet sipas faktorit gjuhësor, meqenëse këto gjuhë janë vijuese të gjuhëve të vjetra, si rrjedhim, ndikimi mbi shqipen është në vazhdimësi gjuhësore.

Për të përcaktuar burimin dhe moshën e këtyre huazimeve, është e nevojshme të mbahen parasysh disa dukuri fonetike që janë zhvilluar në kohën e hyrjes së këtyre huazimeve ose në periudhën para hyrjes së tyre. Dukuri të tilla janë rregullimi mekanik i theksit, hundorësia e zanoreve e rotacizmi, rrëgjimi i zanoreve të patheksuara etj. Disa prej tyre, siç është rregullimi mekanik, është dukuri mbarëgjuhësore; por dukuri të tjera, siç është hundorësia, kanë nisur si të tilla në fazat e tyre të para, por më vonë janë zhvilluar si dukuri dialektore duke dhënë edhe përfundime të ndryshme. Më së fundi, ka pasur edhe dukuri që ka pasur karakter dialektor që në fillimet e tij. I tillë është rotacizmi i toskërishtes.

Periudha e tretë e depërtimit të huazimeve nga gjuhët ballkanike është më e vona dhe lidhet me kontaktet me turqishten në mesjetën e vonë, prej së cilës shqipja ka marrë fjalë që lidhen me mënyrën e jetesës orientale, me jetën luftarakë etj. Shumica e huazimeve nga kjo gjuhë po zhvendoset gjithnjë e më shumë në periferi të shqipes me prirje për të dalë nga gjuha. Me ndryshimet e mëdha që pësoi organizimi i mënyrës së jetesës në shekullin e fundit është pakësuar ndjeshëm pesha e këtyre huazimeve, prandaj edhe paraqitja e tyre në një fjalor etimologjik do të ketë parasysh shkallën e rrënjës së tyre në gjuhën e sotme. Për këtë arsye në fjalor do të trajtohen huazimet me përhapje të përgjithshme, por do të lihen jashtë huazimet me përhapje krahinore a lokale, që s'kanë gjasë të hyjnë në përdorim të përgjithshëm.

I njëjti qëndrim do të mbahet ndaj huazimeve librore a fjalëve diturake, që kanë hyrë nëpërmjet librash dhe kohët e fundit po vërshojnë me fuqi të jashtëzakonshme duke errësuar shpesh forcën krijuese të shqipes. Edhe prej këtyre huazimeve do të trajtohen etimologjikisht vetëm ata që kanë fituar qytetarinë në fjalorin e shqipes, janë të nevojshëm dhe kanë krijuar edhe rrjedhoja të tjera me mjetet fjalëformuese të shqipes. Duke kaluar së fundi, në shqyrtimin e aspektit sasior, në fjalësin e tij, fjalori etimologjik do të përfshijë huazimet që kanë hedhur rrënjë në gjuhë, që janë të domosdoshëm dhe kanë krijuar përgjithësisht rrjedhoja me ndajshitesa. Por do të lihen jashtë huazimet që kanë qenë lidhur me mënyra jetese të së kaluarës, si rrjedhim, edhe fjalët me të cilat janë shprehur kanë dalë jashtë përdorimit. Jashtë fjalorit do të mbeten edhe disa huazime që kanë autorët e vjetër, por nuk janë integruar në gjuhë. Me këtë rrugë mund të mbahet qëndrim ndaj huazimeve të panevojshme, që shtojnë pa dobi elementin e huaj në

dëm të elementit vendës. Ky është një ndër problemet më me rëndësi në ditët e sotme për të gjitha trevat ku shqipja është gjuhë amtare dhe jashtë këtyre trevave kudo ku ka shqiptarë.

Literatura

Bokshi, Besim

– Rruga e formimit të fleksionit të sotëm nominal të shqipes. Prishtinë, 1980.

Çabej, Eqrem

– Studime etimologjike në fushë të shqipes. Tiranë, I 1982, II 1976, III 1987, IV 1996, VI 2002, VII 2006.

Dizdari, Tahir

– Fjalor i orientalizmave në gjuhën shqipe. Tiranë, 2005.

Huld, Martin E.

– Basic Albanian Etymologies. California State University. Los Angeles, 1984.

Janson, Bernd

– Etymologische und chronologische Untersuchungen zu den Bedingungen des Rhotazismus im Albanischen unter Berücksichtigung der griech. und lat. Lehnwörter. Frankfurt am Main – Bern – New-York, 1986.

Jokl, Norbert

– Linguistisch – kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanischen. Berlin und Leipzig, 1923.

Meyer, Gustav

– Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache. Strassburg, 1891.

Thumb, Albert

– *Altgriechische Elemente des Albanischen*. IF 26, 1910.

Topalli, Kolec

- Fonetika historike e gjuhës shqipe. Tiranë, 2007.

-

HYSEN MATOSHI

Instituti Albanologjik i Prishtinës

SHKENCA DHE IDENTITETI KOMBËTAR

Nëse do të duhej të niseshim nga një bazë sado—kudo e padiskutueshme lidhur me identitetin dhe e cila, megjithatë, do të mund të na shërbente si bazë për një diskutim, them se kjo ka të bëjë me dakordimin për karakterin kompleks të identitetit. Abstrahimi i këtij fakti, nëpërmjet lënies anash të mjaft përbërësve të mozaikut të identitetit, pavarësisht nga fjala përcaktuese që do ta shoqërojë, dhe, për më keq, theksimi i vetëm një përbërësi të identitetit, shpie në përfundime krejtësisht të gabuara dhe pa peshë për çështjen e trajtuar. Qasja e këtillë, e pjesshme, e cila mëton “ta shesë” pjesën për tërësinë, periferiken për esencialen, pa dyshim, është tendencioze dhe, megjithatë, nuk vjen si rezultat i mungesës së informacionit për karakterin kompleks të identitetit. Shembujt e shumtë të përpjekjeve të konstruktimit të identiteteve në të kaluarën e bëjnë të qartë se është politika ajo që synon ta instrumentalizojë identitetin e grupeve të caktuara shoqërore për qëllimet e saja.

Një konstruktim i këtillë, i cili, siç dihet, prodhoi mjaft fatkeqësi në jetën e kombeve të vegjël, sikundër ishim dhe jemi ne shqiptarët, është vënia në plan të parë e identitetit klasor, madje duke i rrafshuar të gjitha veçoritë e qëndrueshme identitare. Përnjëherë ne u bëmë vëllezër bindjesh, vëllezër klasorë të popujve për të cilët dinim pak dhe të cilët për ne, sikundër do të dëshmohej më vonë, pothuajse nuk dinim gjë. Paralelisht me këtë zhvillohej procesi i diferencimit në pikëpamje të përkatësisë me ata që deri dje, në

pjesën më të madhe të përbërësve të identitetit, ishim të një trashëgimie, të një brumi, por që tani mosakceptimi i vlerave të reja shoqërore me të njëjtin perceptim ideologjik, të përmbledhura në sintagmën *proletarizmi ndërkombëtar*, na i bënte të largët, të tillë që, në asnjë rast, nuk do të mund të identifikoheshim me ta. Pra, identifikoheshim me ata që nuk i njihnim dhe për të cilët të vetmin argument e kishin pranimin e të njëjtës bazë programore ideologjike dhe diferencoheshim ashpër me pjesën me të cilën jetonim në të njëjtin kontekst shoqëror, ekonomik, kulturor e historik.

Përkatësia klasore nuk e përbën modelin e vetëm të shpërdorimit të identitetit, ngase shembuj të tjerë kanë të bëjnë me predimensionimin apo veçimin ekskluziv të përkatësisë fetare si njëri ndër përbërësit, pastaj të përkatësisë krahinore, dialektore etj., por nuk e quajmë të udhës që, në këtë kontekst të kufizuar trajtimi, të merremi edhe me shembuj të tjerë.

Nëse këtë gjë s'mund ta bëjë politika, atëherë mendimin e kujt do ta marrin të mirëqenë për përkufizimin e identitetit? Natyrisht, shkenca si sistem i qëndrueshëm dijesh e njohurish për ligjet e zhvillimit të natyrës dhe të shoqërisë, është më e thirrur që ta japë mendimin e saj lidhur me përcaktimin sa më të saktë të përbërësve të identitetit. Rëndom kur thuhet shkenca nënkuptohet rezultati i punës shteruese hulumtuese—kërkimore lidhur me materien, rezultati i përfundimeve të argumentuara, bindëse e të pandikuara nga çfarëdo motivi tjetër që nuk nënkupton të vërtetën shkencore. E theksoj këtë për faktin se jo rrallë, në emër të shkencës, qarqe të caktuara politike, pushtetore e pushtuese, kanë lansuar teza të paverifikueshme e manipuluese për qëllime të interesave të tyre. Identiteti, i përcaktuar më tej si identitet kombëtar, në

këtë kontekst, është ndër materiet studimore më të shpërdoruara. Shtetet, në të cilat një grup i caktuar etnik ka mbizotërim numerik dhe politik mbi grupet e tjera inferiore, shpeshherë shquhen për bërjen e së vërtetës shkencore sipas parametrave të tyre. Nuk janë të rralla rastet kur qeveri të caktuara togfjalëshin politikat shkencore e kanë modifikuar njëanshëm duke e lexuar, sipas nevojave të tyre, si shkencat e politikës, gjithnjë në kuptimin e përkatësisë dhe jo të çfarësisë. Enciklopedia e Akademisë së Shkencave dhe të Arteve e Maqedonisë, e shumëpërfolur menjëherë pas botimit të saj, është dëshmi bindëse e vënies së dijes në shërbim të përpjekjeve për ta kthyer një realitet politik në realitet shkencor. Falsifikimet, që kishin nisur herët me përvetësimin e figurave historike, simboleve dhe ngjarjeve, duke filluar që nga antika e deri te bashkëkohësia, përmendim vetëm përpjekjet për të përvetësuar figurat e Aleksandrit të Madh dhe të Nënë Terezës, që nuk i përkisnin në asnjë rast strukturës së popullsisë së sotme sllavo–maqedonase, me këtë enciklopedi përplotësohen me përpjekjet për falsifikimin e gjenezës së kombit shqiptar. Morali i këtillë shkencor, nëpërmjet tendencës së qartë për ta falsifikuar rëndë identitetin e grupit tjetër etnik–kombëtar, ky akt kuazishkencor, veç tjerash, synon të krijojë supremaci edhe në saje të mohimit të qenies së “grupit me status inferior”, nëpërmjet konstruktimit arbitrar të së vërtetës shkencore. Duke mos u mjaftuar me reduktimin e të drejtave universale të njeriut, që shfaqet në trajtën krijimit të të drejtat të dorës së dytë, kjo logjikë shkon një hap më tutje, pra fillimisht drejt kufizimit dhe përfundimisht drejt mohimit të së vërtetës historike.

Shembull tjetër të manipulimit të rezultateve të shkencës dhe të vënies së tyre në shërbim të përfitimeve në dëm të popujve fqinjë përbën edhe qasja e shkencës serbe. Pa u ndalur në detaje do të vëmë në pah vetëm disa margaritarë nga diskursi shkencor serb lidhur me identitetin e popujve që ndodhen në fqinjësinë e tyre. Bie fjala, për shkencën serbe, pra për emra eminentë dhe identifikues të saj, si Cvijiqi, Gopçeviqi, Urosheviqi e deri te të sotmit e shumtë, kroatët janë serbë të romanizuar, myslimanët e Bosnjës serbë të muhamedanizuar a të islamizuar, malazeztë janë serbët vetë, sllavo—maqedonasit struktura më konservatore gjuhësore serbe, shqiptarët, gjithnjë sipas tyre, nuk janë tjetër, veçse serbë që e kanë humbur identitetin e tyre nëpërmjet proceseve të shqiptarizimit e të islamizimit të bërë nën Perandorinë Osmane etj. Nëpërmjet mohimit të veçorive identitare të popujve përreth, më parë se përfshirja e këtyre popullsive në korpusin e madh serb, synohet përfshirja brenda një shteti të madh serb e territoreve në të cilat historikisht kanë jetuar dhe jetojnë popuj të tjerë. Ambiciet politike për ekspansion territorial, në këtë mënyrë ndihmohen gjithanshëm nga “shkenca”, e cila, në këtë rast, në vend të qëllimit shndërrohet në mjet për realizimin e një mbiqëllimi.

Deformimet që lidhen me perceptimin e identitetit kombëtar identifikohen edhe në përpjekjet e disa qarqeve tona intelektuale, të cilat, menjëherë pas krijimit të realitetit të ri politik – përkatësisht pas shpalljes së pavarësisë së Kosovës – trumbetojnë gjithanshëm idenë për lindjen e një identiteti të ri kombëtar. Identiteti kombëtar i shqiptarëve, i cili mbijetoi tërë presionet e pushtuesve, duke ia dalë që ta ruante veçantinë në saje të vijimësisë së pjesës më të madhe të përbërësve identitarë, sikundër janë gjuha dhe trashëgimia etnokulturore, duke marrë shkas nga realiteti i ri politik në

Ballkan i quajtur Republika e Kosovës, vihet në pikëpyetje. Për shkencën, më me prioritet se qartësimi nëse kjo qasje u sjell dëm apo dobi shqiptarëve, është përgjigjja e argumentuar nëse me krijimin e një shteti të ri është krijuar një komb i ri? Logjika e këtillë joshkencore, e thellësisht e instrumentalizuar për qëllime politike, e argumentuar me modele me të cilat proceset e krijimit të kombeve e të shteteve në Ballkan s'kanë asgjë të përbashkët, e thjeshtëzon procesin e krijimit të kombit në procedura politike e administrative, duke e përjashtuar kështu skemën shumë komplekse e të natyrshme si përcaktuese të karakterit të veçantë të një kombi. Sajesat e këtilla artificiale, të nxitura nga trendet e modës ideologjike, në të kaluarën e afërt, kanë pësuar fiasko. Bie fjala, duke marrë për bazë modelin (tashmë gjithashtu të dështuar) sovjetik të shkrirjes së të gjithëve në një – përkatësisht në më të madhin, në RSF të Jugosllavisë qenë bërë përpjekje për krijimin e identitetit kombëtar jugosllav. Trendet e shtimit të “jugosllavëve” ishin marramendëse. Nga regjistrimi në regjistrim, laborator i politikës komuniste të kohës, i shumëfishonte ata me ekzemplarë nga të gjitha kombet dhe kombësitë e Jugosllavisë së atëhershme. Shkenca nuk ka mundësi ta bëjë një jugosllav të tillë që vetëm për dhjetë vjet, pa e ndihmuar askush, t'i pjellë mesatarisht katër jugosllavë të tjerë dhe njëkohësisht të garantojë se asnjëra nga ta nuk do të vdesë, politika po mund ta bëjë këtë dhe realisht gjatë viteve 70 e ka realizuar një “mrekulli” të tillë. Madje, pati, në mesin e një milion jugosllavëve të deklaruar, edhe shqiptarë. Shkatërrimi i Jugosllavisë të këtillët, pra jugosllavët përgjithësisht, përveçse i la pa shtetin e pa pushtetin e tyre hegjemonist, ngase ata ishin shndërruar në një kastë ambicioze qeverisëse, i la edhe pa identitet kombëtar, nëse, vërtet,

ndonjëherë i kishin shkëputur rrënjët nga identiteti i tyre i natyrshëm. Fakti se jugosllavët e këtillë, qoftë si serbë, qoftë si kroatë, si myslimanë, si sllovenë etj., me shkatërrimin e Jugosllavisë, filluan të qëllonjë mbi njëri-tjetrin është dëshmi se identiteti i këtillë në esencë ishte një kreaturë false klasore e ideologjike, sunduese e komuniste, e sajuar për të shkrirë kombet e tjera në kombin më të madh dhe me qëllim të krijimit të një kaste pushtetore, e cila, duke lënë anash përcaktimin kombëtar, do të vinte në plan të parë programin e mbetjes së përjetshme në pushtet. Gjithsesi fatkeqësia më e madhe nuk ishte fakti se politika synonte ta krijonte një terren më të favorshëm për plasimin e interesave të saja, ngase ishte përfshirja e shkencës servile në këtë projekt ajo që më së shumti e mjegullonte çështjen në vend se ta qartësonte atë.

Në përmbyllje, mund të thuhet se është shkenca e mirëfilltë, e bazuar në hulumtimin rrënjësor dhe në argumentimin e qartë e bindës, ajo që mund ta definojë në mënyrë më të plotë identitetin kombëtar, gjithnjë duke u bazuar në përbërës esenciale e të qëndrueshëm të tij.

AVZI MUSTAFA

Katedra e Gjuhës dhe Letërsisë Shqiptare – Shkup

PASQYRIMI I TRASHËGIMISË KULTURORE SHQIPTARE NË TEKSTET SHKOLLORE NË R. MAQEDONISË

Megjithëse e gjendur në mes të qytetërimeve kryesore historike, trashëgimia kulturore shqiptare në Maqedoni vjen sot me një inventar fizik shumë të dëmtuar. Në dekadat e fundit të hapjes së vendit faktorëve të tjerë i janë shtuar edhe komponentë që lidhen me zhvillimin e paqëndrueshëm të vendit. Shumëçka nga kultura materiale dhe shpirtërore është e rrezikuar, tashmë është zhdukur dhe bën pjesë vetëm në kujtesën e brezit tonë të vjetër, i cili dita-ditës po zhduket. Nuk ka tjetër mjet, përveç librit, që mund ta ruajë e ta ushqejë te brezat e rinj trashëgiminë kulturore të popullit tonë. Prandaj do të ndalem këtu të shqyrtoj se sa është e pranishme trashëgimia kulturore shqiptare në tekstet shkollore shqipe në Maqedoni. Nuk e kam ndërmend këtu të bëj analizimin e teksteve nga aspekti metodologjik, por me këtë rast kam observuar tekstet shkollore në gjuhën shqipe në shkollat fillore dhe të mesme në Maqedoni për të parë dhe konstatuar të kaluarën, si edhe të tanishmen, e për të gjetur tema ku do ta prezantojnë shqiptarin nga modelet e njohura të kulturës sonë shqiptare.

Për këtë qëllim i shfletova ato libra që unë i ruaj në bibliotekën time, por nuk gjeta asgjë nga ajo që do ta prezantonte trashëgiminë kulturore të shqiptareve. Madje, edhe nëse gjeta diçka, ato ishin gjëra krejt të deformuara dhe të interpretuara

në mënyrë joshkencore dhe me tendencë, duke e paraqitur atë trashëgimi kulturore si faktor ngecjes në rrugën e përparimit e zhvillimit.

Unë së pari dua ta pasqyroj raportin e kulturës në shqyrtim planet dhe programet mësimore, mbi të cilat janë përgatitur tekstet shkollore. Siç dihet, fëmija mëson atë gjuhë në të cilën edukohet, të cilën ne e quajmë gjuhë amtare, në të cilën ai i përvetëson në mënyre joformale dhe formale të gjitha njohuritë mbi botën dhe mbi kulturën, të gjitha nëpërmjet mësimave në shkollë.

Në tekstet shkollore shqipe në Maqedoni, të cilat janë përdorur në të kaluarën, por edhe tani, nuk është dhënë asnjë model i përdorimit të vlerësimit të kulturës në tekstet shkollore. Nëpër tekste shkollore sot nuk kemi thuaja aspak informacione nga trashëgimia kulturore shqiptare, siç ka qenë edhe gjatë historisë së shkollimit shqip në Maqedoni. Madje, sa herë që dikush ka dashur të fusë ndonjë informacion në këtë temë, ai është ndëshkuar ose teksti është hequr nga përdorimi. Gjatë analizës së aspekteve kulturologjike për çështjen që po trajtojmë, jemi mbështetur në modelet e Morganit dhe Bruksit. Këta dy janë të njohur me atë që propozojnë tema për përpunimin kulturologjik në tekstet shkollore. Sipas tyre, çdo tekst duhet të përmbajë, të paktën, normat shoqërore, modelet e jetesës, informacione për institucionet shoqërore kulturore, për mirëqenien shoqërore, si dhe tema që janë pak më abstrakte, si p.sh. vlerat shoqërore dhe besimet, qëndrimet ndaj jetës, por edhe tema të tjera, si stilet e jetës, hobi, përdorimi i gjuhës, varietetet e formave gjuhësore, por edhe më gjerë, duke përfshirë edhe ndërveprimet shoqërore, historinë nacionale, gjeografinë, stereotipat dhe identitetin nacional. Duke marrë për bazë kriterin e analizës së përmbajtjeve

kulturore, ata thonë se tekstet shkollore kanë për qëllim që nxënësi të përfitojë njohuri të gjera nga jeta e tij me rrethin shoqëror, qoftë si individ, por edhe si pjesëtar në grupet e ndryshme shoqërore.

Temat nga trashëgimia kulturore, që duhet të përfaqësohen në tekstet shkollore, duhet të jenë: prejardhja, statusi social, orientimi profesional dhe politik, kultura e jetesës, kultura e ushqimit, kultura e veshjes, antroponimet, socializmi e familja, lidhjet fafëfisnore, besimi, kremtimet, lindja, vdekja, lojërat, përshëndetjet, faljet, prezantimi etj.

Kur i kundrojmë këto tema si të këtilla dhe i vështrojmë tekstet shkollore shqipe në Maqedoni, ato thuaja fare nuk janë të pranishme nëpër këto tekste. Në fushat e ndryshme të shkencës, si për shembull gjeografia, nuk gjeta asgjë që do të bëjë fjalë për faktorët gjeografikë, për atë se cilat janë karakteristike e popullit, nocionet gjeografike mbi popullin shqiptar etj. Po ashtu ndodhë edhe në tekstet e kulturës shoqërore si edhe me institucionet shoqërore politike, bankat, postat, mediumet e institucionet religjioze, përveç ndonjë xhamie. Nuk gjeta aty asnjë tekst mbi sjelljet, doket dhe zakonet, e as edhe tiparet më karakteristike që i ka populli shqiptar, si p.sh. monumentet, vendet kulturore—historike, besëtytnitë, humaniteti, besa etj.

Trashëgimia kulturore mund të haset pak më shumë në lëndën e letërsisë shqiptare, ku janë përfshirë të arriturat shkencore, varësisht nga autori, këtu nëpërmjet disa fragmenteve që pasqyrojnë edhe ndonjë tipar që flet për karakteristikat e popullit shqiptar.

Është e drejtë themelore njerëzore ruajtja dhe kultivimi i identitetit kombëtar. Shenja e parë dhe me e rëndësishme e këtij identiteti është gjuha amtare, por po aq në këtë identitet

kontribuon edhe letërsia, historia, gjeografia, edukimi muzikor dhe edukimi vizatimor. Në shtetet e përparuara, aty ku jetojnë shumë kombe, këto lëndë mësimore trajtohen si specifika të arsimit dhe gjithsesi autorët e teksteve prezantojnë tema të kulturës, sepse ata e kanë kuptuar se institucioni më i përshtatshëm, ku mësohen e zhvillohen kompetencat gjuhësore, letrare, kulturore dhe me kujdes profesional, është shkolla. Për këtë arsye trashëgimia dhe kultura autoktone e jona duhet të prezantohet pikërisht në shkollë, sepse vetëm kështu mund të edukohen dhe të vetëdijesohen brezat e rinj për gjuhën dhe kulturën e origjinës. Njohja me kulturën dhe, në veçanti, me identitetin vetjak e kolektiv kombëtar, në njërën anë, dhe me gërshetimin e kulturave të tjera, nga ana tjetër, formon një mbështetje dhe një bazë të mirë për integrim në Evropën e bashkuar. Sot me të madhe po kërkohet nga ata që merren me problemet e botimeve të teksteve, që në planet dhe programet mësimore të futet edhe kultura dhe trashëgimia kulturore. Procesi i pasqyrimit të kulturës kërkon nevojën për të pasur një erudicion më të gjerë në proceset e globalizimit, një ndërthurje ndërdisiplinore, sidomos në shkencat letrare, filozofike, gjuhësore, sociale e ekonomike. Tani shtrohet si kërkesë që, krahas dokumenteve e fateve historike, por edhe ideve të mendimit politik, të evidentohen edhe marrëdhëniet ndërkombëtare dhe mendimi filozofik e social i kohës për çdo periudhë të trajtuar në kuadrin e zhvillimeve globale të rajonit, Evropës e të botës, si dhe në përqsje ose në ballafaqim me të. Kështu, duke e prezantuar trashëgiminë kulturore në tekstet shkollë, do të mundësohet që lënda të jetë më shumë tërheqëse dhe më interesante. Ajo do të nxisë interes për të lexuar e kërkuar dokumente e fakte që kështu të

afirmohen mendimet e drejta dhe të nevojshme për një personalitet të shëndoshë sipas kërkesave të kohës.

Ndërkaq në kuadrin e zhvillimeve globale gjithmonë e më shumë sot po del në sipërfaqe edhe procesi i nomadizimit, që nuk na përjashton as neve shqiptarët të Maqedonisë, që emigrojmë në çdo skaj të botës, gjë që tani na paraqitet si një kërkesë që këta “nomadë” ta duan vendin, kombin e kulturën e tyre, sepse kështu, në Evropën e bashkuar, njerëzit e këtillë do të mbeten pa atdhe e pa identitet të një kombi e të një vendi.

Marrë në përgjithësi, nga kjo pak që u tha këtu, na dalin disa sugjerime që duhet të jenë në plan të parë për njohjen dhe ruajtjen e trashëgimisë kulturore, si:

- Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore të Shqiptarëve të bëjë mbledhjen dhe evidentimin e trashëgimisë materiale e shpirtërore të shqiptarëve të Maqedonisë;
- autorët e teksteve shkollore shqipe në Maqedoni ta prezantojnë në masë më të madhe trashëgiminë kulturore nëpër tekstet e tyre
- të kërkohet që trashëgimia kulturore nacionale të mësohet si lëndë zgjedhore në shkollat tona dhe
- të ketë një bashkëpunim ndërmjet atyre që merren me këtë problematike si specialistë me bashkësinë lokale dhe me arsimtaret përkatës.

*AGRON XHAGOLLI**IAKSA, Tiranë*

FOLKLORI I SHQIPTARËVE NË MAQEDONI DJE DHE SOT

E djeshmja e folklorit

Si dhe në disa vende të tjera, deri vonë në Maqedoni folklori ka qenë pothuajse i vetmi formacion artistik kulturor i praktikuar në jetën e banorëve shqiptarë. Për shkaqe e rrethana të caktuara jeta e folklorit ishte e lidhur me të gjitha momentet e rëndësishme njerëzore, si në lindje, martesë, vdekje, në raste të ndryshme gëzimesh familjare e festash popullore, në procese të ndryshme pune etj. Nëpërmjet folklorit janë shprehur apo janë shoqëruar aspekte të ndryshme jetësore, ndaj dhe pasuria folklorike ndër vite është kthyer në një thesar të vërtetë, të paçmuar dhe të pazëvendësueshëm. Një konsiderim dhe një vlerëshmëri e tillë përbën dhe bazën e jetëgjatësisë së krijimeve folklorike deri në ditët tona, e gjallimit dhe e qarkullimit folklorik në çdo qelizë shoqërore.

Edhe ndër shqiptarë e Maqedonisë folklori, si pjesë përbërëse e etnokulturës, pavarësisht shkallës së intensitetit, ka qarkulluar dhe vazhdon të qarkullojë mbi bazën e njësisë së praktikës jetësore dhe shpirtërore të komuniteteve, të atyre bashkësive që paraqiten me një strukturë të konsiderueshme dhe relativisht të pavarur etnike dhe sociologjike. Ai ka qenë dhe mbetet një nga dëshmitë e vetëqenies kombëtare, tregues i aftësive dhe i mundësive që ka pasur shqiptari i Maqedonisë për krijimin e vlerave artistike, shpirtërore, të normave dhe të

marrëdhënieve, praktikave dhe besimeve, dokeve e zakoneve etj., që paraqiten si pjesë përbërëse e tërësisë respektive shqiptare. Është e qartë se në bashkëjetesë të detyruar (edhe në distancë) me popullata të kombësive të tjera kanë qenë të gjitha kushtet e mundësitë për interferime, dhënie e marrje kulturore. Kështu që, në të njëjtën kohë, ka pasur vazhdimisht edhe përpjekje, qëndresë për vetëruajtje, për të mbrojtur e për të përfortuar identitetin kombëtar shqiptar. Dhe kjo është arritur me përpjekje të shumta, me një “konservatorizëm” të përcjellë të shumë brezave. Ndonëse në kushte të vështira, me rrezikshmëri dhe pasoja, shqiptarët në Maqedoni përgjithësisht folklorin e kanë parë edhe si një mjet identiteti etnik e kombëtar, për t’u dalluar nga komunitetet e tjera nacionale, por edhe për të mos u asimiluar. Kuptohet se funksioni etno-veçues ka luajtur një rol shumë të madh për të mos lejuar asimilimin e popullatës shqiptare në ato hapësira, ku mundësitë kanë qenë më të mëdha, edhe për shkak të bashkëjetesës me etni të tjera, por mbi të gjitha, për shkallën e trysnive politike, ekonomike, shoqërore etj., që kanë pasur shqiptarët e Maqedonisë nga pushtuesit e ndryshëm. Por, për hir të së vërtetës, duhet thënë se edhe funksioni etnointegrues nuk duhet parë si izolim në vetvete, dhe realisht nuk ka funksionuar i tillë. Shqiptarët në Maqedoni, ashtu si shqiptarët në përgjithësi, edhe në folklor kanë dhënë e kanë marrë me popullsi të tjera. Praktikimi i krijimeve folklorike realizohej dhe vazhdon ende në mjedise dhe në raste të natyrave të ndryshme, me intensitete të reduktuara. Këngët e vallet janë praktikuar nëpër shtëpira, në oborre apo mjedise afër shtëpive, si dhe në rrugë apo në largësi nga shtëpitë. Të parat zinin vendin më të shumtë të interpretimit e të ekzekutimit të krijimeve folklorike. Praktikimi në oborre apo në mjedise të caktuara afër

shtëpive lidhej me realizimin e riteve të ndryshme, në të cilat nuk mund të mos kishte dhe krijime folklorike. Në rrugë këndohej e kërcëhej kryesisht në dasma nga krushqit e dhëndrit përgjatë kohës së marrjes së nuses. Larg mjediseve të shtëpive të banimit praktikimi i folklorit realizohej vetëm në raste ritualesh të caktuara apo gjatë shërbimeve në blegtori.

Rastet e praktikimit të folklorit kanë qenë të shumta e të ndryshme, në nivele gëzimesh thjesht familjare, pra në një rreth më të ngushtë pjesëmarrësish, por dhe të përmasave shoqërore më të gjera, me pjesëmarrje masive, në gëzime apo hidhërime të ndryshme familjare. Festimet familjare, natyrisht, kuptohet se kanë qenë më të shumta. Ato kishin të bënin me organizime më të ngushta, mes njerëzve më të afërt, dhe si të tilla, ishin edhe më të shpenguara, pa ndjekur dhe respektuar ato norma që ishin të domosdoshme në raste festimesh më të përgjithëshme. Në të mirë të këtij pohimi vjen p.sh., e dhëna nga bartës të ndryshëm se kur ishin në gëzime thjesht familjare, rinin më të lirë e të shpenguar, ishin në të njëjtën hapësirë dhe burra e gra gëzonin, duke kënduar e kërcyer së bashku. Intimiteti familjar lejonte tejkalime edhe të normave patriarkale.

Midis festimeve dhe praktikimeve të natyrës familjare mund të përmenden të tilla, si ato: për lindjen dhe vënien e enrit të fëmijëve, në praktikimin e ritualeve të ndryshme të një natyre brendapërbrenda familjes (si p.sh., tundja e bulmetit për herë të parë etj.). Të kësaj natyre do të konsideronim edhe praktikimin e krijimeve të caktuara folklorike gjatë punëve të ndryshme, si brendapërbrenda shtëpisë (do të kujtonim këtu të kënduarit e këngëve të djepit, gjatë punëve në avlëmend, shkoqitjes së misrit etj.), ashtu dhe gjatë punëve bujqësore të caktuara apo në kullotjen e bagëtive, si me funksione thjesht

argëtuese, ashtu dhe të lidhura me rite të caktuara apo me plotësimin e funksioneve të caktuara praktikë – utilitare.

Një rast i ndërmjetëm paraqitet ardhja e mysafirëve. Ishte një normë e mikpritjes në fshatrat shqiptare, që kur vinin mysafirë, për nder dhe respekt të tyre, përveç të tjerash, edhe të këndohej. Ndaj në raste të tilla i zoti i shtëpisë thërriste të afërm të tij, komshinj. Natyrisht, kënga fillohej nga i zoti i shtëpisë ose komshiu, dhe pastaj i vinte radha mikut. E quajtmë si një rast të ndërmjetëm, pasi në të vërtetë, çdo gjë ishte e përcaktuar me shkallën e afërsisë apo të largësisë së miqve. Nëse miqtë ishin të largët, që s'kishin të bënin si farefisni, atëhere ata priteshin vetëm nga burrat, ndërsa po të ishin më të afërt, si p.sh., farefis, njerëz të nuses, atëhere dhe komunikimi ishte më i lirshëm, më i hapur, me një pjesëmarrje dhe të grave e vajzave të shtëpisë.

Por edhe rastet e praktikimit të krijimtarisë folklorike në hapësira dhe përmasa të shoqërizuara kanë qenë jo të pakta. Ato lidheshin kryesisht me të dy llojet e dasmave (synetisë dhe martesës), me raste praktikimesh të ritualeve të ndryshme në mënyrë masive, të festave të një karakteri të përgjithshëm, duke përfshirë dhe festat e ndryshme fetare, me raste të vdekjeve, të praktikave të përbashkëta, në nivel lagjeje apo fshati etj. Pavarësisht nga ndarjet e përcaktuara si më lart, duhet thënë se funksionet shoqërore të krijimeve folklorike edhe në fshatrat shqiptare të Maqedonisë nuk mund të mos ishin të një rëndësie të dorës së parë. Një pohim të tillë e bëjmë dhe thjesht nisur nga mendimi më i përgjithshëm se, folklori, para së gjithash, është një mjet i ndërkomunikimit artistik, që do të thotë se ai mund të qarkullojë në mjediset e veta dhe t'i kryejë përgjithësisht funksionet në ndërkomunikimin shoqëror. Nga ana tjetër, edhe vetë dëshmitë e bartësve me të cilët

kemi punuar në terren, e mbështesin plotësisht këtë pohim lidhur me funksionet shoqërore që ka arti folklorik në përgjithësi.

E sotnja e folklorit

Në raport me artet e kultivuara mund të themi se sot praktika folklorike ende është zotëruese, ndonëse përgjithësisht folklori ndër shqiptarët e Maqedonisë nuk ndodhet në periudhën më të mirë të praktikimit të tij. Mjediset e momentet tradicionale të jetës së folklorit natyrisht që janë modifikuar apo dhe janë rrudhur. Teknologjia e re bashkëkohore ka mbushur më së shumti kohën e lirë të njerëzve në jetën e përditëshme, por dhe në praktikat e festimet e ndryshme.

Përmendim një fakt nga praktika e dasmave të martesës. Sipas bartësve me të cilët kemi punuar ndër vite, dikur, të themi para rreth njëzet vjetësh, ceremoniali i martesës kryhej duke respektuar në mënyrë rigoroze ato norma të trashëguara, që formonin fazat nëpër të cilat kalonte i tërë ky ceremonial. Ndërsa sot, me ç'na është pohuar, por edhe siç kemi pasur rast ta konstatojmë vetë, ka praktika dy llojëshe të organizimit të dasmave. Ka të tilla ku praktika tradicionale "riprodhohet", natyrisht, në kushte të reja, dhe të tjera ku *pak gjë* (duke filluar nga veshja e nuses) mund të jetë në vazhdimësi të traditës.

Ndjeket në këto praktikime një mpleksje e respektimit të normave tradicionale, me ndërfitje nga zhvillimet apo modifikimet e rrjedhura nga kushtet e reja. Përmendim praktikimin e këngëve të ndryshme, sipas fazave të ceremonialit të dasmës, nga burrat dhe nga gratë, ekzekutimin dhe interpretimin e valleve më tipike të burrave e të grave. Krahës këtyre momenteve tradicionale, ku më shumë e ku më pak mbi-zotëruese, bashkëjetojnë dhe forma të zhvilluara mbi bazën e

traditës ose dhe larg saj. Sidoqoftë, ajo që mund të thuhet është se kemi të bëjmë me një rrudhje të përgjithëshme të riteve, të praktikave, të momenteve tradicionale të realizuara në dasmat e para 20 – 30 viteve.

Ekziston edhe një praktikë tjetër. Ngaqë sot shumica e dasmave zhvillohet në muajt korrik – gusht, për shkak të kthimit të kurbetlinjve (koha kur kanë pushimet), dalin vështirësi në sigurimin e lokaleve. Ndaj, i zoti i dasmës duhet të porosisë lokalin që më parë, sipas numrit të të ftuarve, dhe, në vartësi të faktorëve të ndryshëm, si qenia e lirë ose jo e lokalit, sigurimi ose jo i orkestrinës, etj., bëhet edhe përcaktimi i datës së dasmës.

Është për t'u theksuar se në këto lloje dasmash, përgjithësisht mungojnë praktikat tradicionale. Në to përfshihet një “normativë” e re, nganjëherë dhe me dukuri krejt të jashtme e të papranueshme nga normat tradicionale. Në të tilla dasma pak gjë mund të jetë në vazhdimësi të traditës.

Së fundi, duhet të pohojmë se në raste më të pakta realizohen edhe dasma që janë më të afërta me praktikat tradicionale. Kjo është e ndërvarur nga faktorë të ndryshëm.

Gjithsesi, nga sa u tha, nuk mund të krijohet bindja se folkori është bjerrur nga jeta e banorëve shqiptarë të Maqedonisë. Mund të flitet për një rrudhje të përgjithëshme të vendit që ai ka zënë dikur në hapësirat praktikuese, në përmasat e qarkullimit folklorik, por në asnjë moment nuk mund të bëhet fjalë për një shmangie apo, ç'është më keq, për një asgjësim të jetës së mëtejshme të folklorit. Dhe praktikimi i folklorit ka hapësira të tjera edhe në ditët tona, siç janë festimet dhe gëzimet familjare apo dhe më gjerë.

Nga vërejtjet në terren mund të arrijmë në përfundimin se edhe në Maqedoni, ashtu si dhe në hapësira të tjera shqiptare,

ka një numër llojesh të caktuara folklorike, vendi i të cilave në qarkullimin folklorik është rrudhur së shumti apo është bjerrur përfundimisht. Kështu, sot nuk mund të flitet më për praktikim real të këngëve të kreshnikëve apo të baladave. Po kështu, mund të thuhet se ka ndodhur e njëjta gjë edhe me një numër këngësh, të lidhura me praktika të caktuara rituale. Nga ana tjetër, ka ndonjë lloj folklorik i cili, realisht nuk e ka më atë vend që ka pasur dikur në qarkullimin e përgjithshëm folklorik. Mund të themi se pjesa më e madhe e këngëve të epikës historike janë thjesht në kujtesën e më të moshuarve apo gjenden vetëm në disa botime. Por është e qartë se edhe vendi i praktikimit të krijimeve të tjera në ato lloje folklorike, që nuk i përmendëm, është më i reduktuar. Kjo lidhet me një numër shkaqesh, midis të cilëve do të theksojmë në mënyrë të veçantë ndryshimin e kushteve ekonomiko-shoqërore, krijimin e hapësirave të reja, përjashtuese, kufizuese, por dhe ruajtëse, zhvilluese.

Ende kemi mundësi të regjistrojmë, jo thjesht nga kujtesa e individëve të ndryshëm, krijime të ndryshme folklorike në lloje e në gjini të ndryshme, por nevojitet një punë më e organizuar, që përmes ekspeditave kërkimore – shkencore, të mund të regjistrohen ato krijime folklorike që gjallojnë ende apo dhe janë vetëm në kujtesën e individëve të ndryshëm.

*LEONTINA GEGA-MUSA**Instituti Albanologjik – Prishtinë*

**RITET E MOTMOTIT TË EKUINOKSIT
PRANVEROR
(PREZANTUAR ME MATERIALE NGA
FSHATI KRANJË I PRESPËS)**

Hyrje

Kultura jonë shpirtërore dhe materiale, si pjesë formuese të traditës sonë, bart përvojën jetësore në hapsirë dhe kohë, me të gjitha vlerat e saja tradicionale në vazhdimësi, duke u bërë një traditë kulturore identifikuese për shqiptarët në tërë shtrirjen e tyre gjeografike etnike. Një segment i veçantë i kësaj tradite kulturore janë edhe ritet e motmotit, rite të besimit popullor që shënonin ngjarje të vitit, të cilat lidheshin me punë bujqësore, blegtorale e familjare, por që tani më në këtë kohë të zhvillimit bashkëkohorë dhe dinamik, në të cilin janë përfshirë të gjitha krahinat etnografike mbeten si relikte të reduktuara ose të lëna tërësisht. Pra, këto rite motmoti që bartin një karakter blegtoralo–bujqësor dhe të cilat përcillen me ceremoni e veprime të ndryshme të karakterit ritual e magjik, kryesisht me elemente të shumta pagane që mani–festohen në to, janë transmetuar prej kohëve të lashta, kur njeriu i asaj kohe ende nuk ishte në gjendje të shpjegojë fenomenet e ndryshme të natyrës, por ato i lidhte me një fuqi të mbinatyrshme. Prandaj kjo ndërlidhje e punës dhe besimit popullor në natyrën dhe fenomenet e saj, të cilave u drejtoheshin me lutje, fljime, ceremoni rituale, për një plleshmëri

të tokës, të shëndetit njerëzor dhe ruajtjes nga dëmet që sillnin fenomenet e saj,¹ shpreh në këtë mënyrë varshmërinë e njeriut me natyrën, po edhe botëkuptimin e tij të kufizuar ndaj realitetit objektiv. Gjithsesi se këto ceremoni rituale, pos që janë përcjellur me veprime imitative magjike, janë përcjellur edhe me këngë që shoqërojnë ritet e motmotit, të cilat edhe pse në pjesën më të madhe janë shënuar si fragmentare, nga pikpanja motivore mund të cilësohen si ndër më të lashtat.²

Me lindjen e religjioneve monoteiste, këto festa u luftuan si festa afetare, por megjithatë si religjioni i krishterë, po edhe ai islam, krijuan mbishtresimet e tyre mbi këto festa pagane të motmotit duke u dhënë atyre karakter religjioz, si p.sh.: 25 Dhjetori, festa pagane e kolendrave, ditë kjo e cila e shënon solsticin dimëror, kur përtërihet fuqia e diellit, festë kjo e cila kishte karakter agrar dhe lidhej me kultin e diellit, u zëvendësua me Krishtlindjet. Ose, 25 Marsi, që shënon fillimin e pranverës dhe lidhet me ekuinoksin pranveror, u bë Vangjelizmoi (te krishterët ortodoks), ose më vonë Sulltan Nevruz (te muhamedanët e ritit bektashian), e kështu me radhë.³ Edhe përkundër këtyre riemërimeve, në ritet e motmotit prapë u ruajtën ato shtresa arkaike, me veprimet dhe besimet imitative e magjike, si relikte të atij paganizmi të

¹ Dr. Ukë Xhemaj, Shtresime kulturore, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë 2005, f.116.

² Shefqet Pllana, Krijimtaria poetike në ritet e motmotit ndër shqiptarët e Kosovës dhe të Maqedonisë, Materiale nga Sesioni shkencor mbajtur në Prishtinë më 7–8 shtator 1979, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë 1983, f. 69.

³ Demush Shala, Letërsia popullore, Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës, Prishtinë 1983, f. 69.

lashtë, pra të gjitha ato veprime dhe besime homeopatike, magjike pozitive.⁴

Ky studim ka për synim që, duke u bazuar në materialet nga terreni dhe të dhënat nga fshati Kranjë i Prespës, të zbulohen ato shtresa arkaike, ose më mirë të themi ato rite të mbijetuara, si pjesë e riteve të motmotit nga e kaluara jo fort e largët e krenimit të këtyre festave nga banorët e këtij fshati, të cilët gjatë ekuinoksit pranverorë praktikojnë këto rite motmoti, si: Dita e Verës, Dita e Sulltan Nevruzit, Dita e Shëngjergjit, Dita e Majit dhe Dita e Rusës.⁵

Dita e Verës

Dita e Verës është festa e parë e vitit e cila shënon fillimin e stinës pranverore. Kjo Ditë në shumë vise konsiderohej si vit i ri, ndoshta për vetë faktin se është festë e cila lidhet me ekuinoksin pranveror dhe përtëritjen e natyrës, por edhe me fillimin e punëve bujqësore. Ajo ishte një festë mbarshqiptare, që kremtohej si në Veri edhe në Jug, por me nuanca të ndryshme, sipas krahinave. Dita e Verës festohet me 14 mars sipas kalendarit të sotëm ose me 1 mars sipas kalendarit të vjetër. Origjinën e kësaj kremteje studiuesi M. Tirta e sheh në lidhje me vitin e ri të romakëve të lashtë, i cili fillonte me një mars. Kjo kremte e tabanit autokton, mund të ketë pasur ndikime eventuale, si ngjashmëri e vetë riteve dhe e karakterit

⁴ Dr. Ukë Xhemaj, vepër e cituar, f. 116.

⁵ Shënim: Për këtë punim kam shfrytëzuar materialet folklorike të cilat i kam regjistruara në fshatin Kranjë të Prespës, maj 1988, nga informatore Fidarie Hoxha, lindur më 1943, në f. Kranjë. Shiriti nr.3321 i Arkivit të Institutit të Folklorit “Marko Cepenkov”, Shkup.

të tyre të lashtë e pagan.⁶ Në lidhmëni me këtë festë, në fshatin Kranjë ruhet besimi i një kremteje të lashtë dhe i ringjalljes së natyrës, për të cilin besim ende respektohen rregulla në formë normash, si p.sh.: një ditë para Ditës së Verës, në mbremje, para se të perëndojë dielli, marrin pe të kuq dhe të bardh dhe i tjerin. Ky pe dy ngjyrash, që në këtë anë quhet “verojkë”, u vihet të gjithëve, pa dallim moshe, sepse mendohet se ka fuqi magjike për të sjell fat, ndërsa fëmijëve shëndet dhe siguri në ecje dhe pa pengesa. Prandaj, kur fëmijës i vihet verojka edhe këndojnë:

Shkoftë Lulja fluturoftë,
shkoftë Manushaqja u pengoftë!

(Këto vargje përsëriten tri herë duke përmendur edhe emra të shoqeve të tjera). Siç shihet prej këtyre dy vargjeve, dëshira e sendërtimit të fuqisë magjike të verojkës shprehet nëpërmjet të një antiteze dhe me ngjyra të një humori të lehtë.

Verojka mbahet e lidhur në dorë, në qafë ose në këmbë deri sa të mbërrijnë dallëndyshet e para. Atëherë i nxjerrin dhe i varin në degë trëndafili duke kënduar:

Dallëndyshe, veshkëlyshke,
nai verojkat, shpirmi n'det,
sillmë bukë edhe shëndet!

⁶ Mark Tirta, Kulte të bujqësisë dhe të blegtorisë në popullin tone, Etnografia Shqiptare, IX, Tiranë, 1980, f.162; dhe Dr. Ukë Xhemaj, vepër e cituar, f.119.

Këtë këngë e këndojnë vetëm fëmijët duke shprehur dëshirën për begati si parakusht i sigurimit të shëndetit, respektivisht të mirëqenies dhe të ekzistimit.

Atë mbrëmje kur bëhen verojkat, d.m.th. një ditë para Ditës së Verës, bëhen edhe disa përgatitje të tjera, si: gatimi i kulaçit (një lloj buke rituale, e cila është e pranishme në festa me rite pagane, si në ato krishtere edhe islame, që shoqëronin ritualet e urimet për mbarësi, shëndet e fat të mire në të ardhmen⁷) dhe zierja e vezëve dhe ngjyrosja e tyre me fletë qepësh. Gratë Ditën e Verës ngrihen herët në mëngjes dhe me kulaçin në dorë, shkojnë tek mulliri i fshatit. Aty me ujin që e hedh mulliri, i lajnë sytë për të fituar shëndet, por me atë ujë e spërkasin edhe kulaçin, që në këtë rast simbolizon tërësinë familjar, që të ketë shëndet edhe e tërë familja. Ditën e Verës për drekë përgatitet ai kulaç, i copëtuar dhe i përvëlur me lëngun e mishit të këmbëve të pastërmasë, që ruhet për këtë ditë të caktuar. Fëmijët, të mbledhur në grupe, shëtisin prej shtëpie në shtëpi duke imituar zogjtë:

Ciu, ciu, kloo, kloo,
ciu, ciu, kloo, kloo!

Fëmijëve, në çdo shtëpi që shkojnë, u japin nga vezët e ngjyrosura, misër të zier, sheqerka, etj. Këto relikte të mbijetuara si shtresa më arkaike, të cilat e plotësojnë këtë kremte dhe që ngadalë po shuhet gradualisht, në origjinë e saj flasin për një sërë ritesh besimi që kishin të bënin me natyrën, ringjalljen e saj, fillimin e punëve në bujqësi dhe me shëndetin familjar.

⁷ Mark Tirta, Simbolika e bukës në traditat shqiptare ndër shekuj, 1–2, 2010 Tiranë, Botim i Qendrës së Studimeve Albanologjike, f.8.

Dita e Sulltan Nevruzit

Ky është një rit i motmotit, që ka një mbishtresim religjioz dhe nga Vangjelizmoi është bërë Sulltan Nevruz. Dita e Sulltan Nevruzit bie më 21 ose 22 mars në ekuinoksin pranveror, kur dita dhe nata e kanë kohëzgjatjen e njëjtë. Kjo ditë simbolizon fundin e dimrit, ringjalljen e natyrës pas dimrit, arritjen e ditëve të pjellorisë dhe të bollëkut, si dhe fillimin e ri në jetën shoqërore. Sipas mitologjisë persiane Zoti në këtë ditë i kishte krijuar botën, njerëzit dhe diellin.⁸ Prandaj ata që e kremtojnë këtë kremte, sidomos ata të ritit bektashian, që në regjionin e Prespës janë më në numër, zakonisht përgatiten në mënyrë që i pastrojnë shtëpitë, i veshin rrobat e reja dhe përgatisin ushqim dhe ëmbëlsira të posaçme. Atë ditë të gjitha familjet që në mëngjes duhet të therin këndes. Këndesi theret për shëndetin dhe shtimin e meshkujve në familje. Për drekën festive përgatisin petë me këndes dhe arra të bluara. Në këtë ditë ziejnë edhe kokrra gruri e misri për të ngrënë në kuptim ritual dhe me këtë rast bëheshin urime për vit të mbarë për shëndet në njerëz, në bujqësi, e deri te urimi për shtimin e kafshëve shtëpiake, të cilave edhe ju jepnin të hanë nga këto drithëra.

Dita e Shëngjergjit

Shëngjergji është njëra ndër festat më të ruajtura të riteve të motmotit në aspektin e ceremonisë rituale dhe të mbijetesës arkaike të një sërë reliktesh të besimit pagan e totemik. Kjo festë si e këtillë paraqitet jo vetëm në fshatin Kranjë, po në të gjitha viset e banuara me shqiptarë, sepse Shëngjergji njihet si

⁸ Naser Ferri, Kremtimi i ditës së Sulltan Nevruzit në Kosovë, Koha Ditore, 24.03.2007, f.28.

festa e kryevitit. Populli, sipas Rrok Zojzit: “Shëngjergjin e konsideronte ditë të kryemotit, përkundër “shenjës” së dytë “shëmitrit”, që paraqiste gjysmën e vitit. Kështu, këto dy shenja të vitit ishin masa e punëve dhe e datave të ndryshme, kur lidheshin fejesa e martesë e punë të tjera nga jeta. Në atë kohë gjysma e parë e vitit “Shëngjergj e Shmitër”, paraqiste verën, kurse gjysma tjetër prej “Shmitri deri në Shnjergj” njihej si dimër. Të dyja këto stinë, përsëri kishin ditë tjera, që paraqisnin nënndarjet e tyre.”⁹

Dita e Shëngjergjit gjithnjë festohet më 6 maj. Ritet përcjellëse të kësaj kremteje, që fillojnë që nga Nata e Shëngjergjit dhe vazhdojnë gjatë tërë Ditës së Shëngjergjit, janë rite që ndërlidhen me bujqësinë dhe me kultin e pjellorisë së tokës dhe bimësisë, të cilat e bëjnë Shëngjergjin një kremte agraro–bujqësore. Një ditë para Shëngjergjit, të rinjtë e secilës familje sjellin degë prej shelgu dhe i zbukurojnë dyert dhe dritaret e shtëpisë. Ditën e Shëngjergjit të gjithë zgjohen herët në mëngjes pa lindur dielli, që të kenë një vit të mbarë. Të rriturit po edhe fëmijët, me degë shelgu në dorë i bien njëri tjetrit që të kenë shëndet gjatë tërë vitit. Përveç gjelbërimit për dekor me degë shelgu, në prag të derës së jashtme, vejnë edhe plisa (kështu i thonë në këtë fshat një cope toke me fije bari) kështu që kur të vijne kafshët nga kullosat, i kapërcejnë plisat, ndërsa njerëzit e shtëpisë u bien me një vezë rabeckeje (zogu), që të kenë shëndet edhe ato. Nga tre ose pesë plisa vendosin edhe në pragun e derës së brendshme të shtëpisë. Plis vendosin edhe pranë tundësit që të

⁹ Rrok Zojzi, Gjurmët të një kalendari primitive në popullin tone, Buletini I Institutit të Shkencave, I, Tiranë, 1949, cituar sipas: Dr. Ukë Xhemaj, Shtresime kulturore, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë 2005 f. 121.

ketë sa më tepër bylmet në atë shtëpi. Kjo copë toke e quajtur plis, simbolizon pra kultin e pjellorisë së tokës dhe bimësisë. Pjesë e ritualit të kësaj dite është edhe ndezja e zjarrit që është një karakteristikë e kësaj feste. Ndezja e zjarreve purifikuese në këtë ditë, bëhet për ti dhënë forcë diellit në oborre e në kopshte. Gjithashtu, vajzat e fshatit në këtë ditë dilnin në shëtitje nëpër arat e mbjella me grurë dhe me flokë të lëshuar këndonin:

Maj, maj, kokomaj,
Ritmi leshrat sa t'i mbaj!

Karakteristike për drekën e Shëngjergjit është përgatitja e ushqimit kryesisht me bylmet si petanik dhe qumështor, i përgatitur me qumësht e vezë dhe i cili në fshatin Kranjë quhet qumështor gollash. Disa e përgatisin me qumësht, vezë e petë dhe e quajnë petanik. Lloji i tretë i qumështorit bëhet me qumësht, vezë, disa lugë miell e sheqer dhe piqet.

Të gjitha këto rite që kanë mbijetuar në traditën e kremtimit të kësaj feste janë dëshmi e një lidhshmërie me ritet e ringjalljes së natyrës, kultit të bimësisë që në këtë ditë të shënuar simbolikisht shprehin plleshmërinë.

Dita e Majit dhe Dita e Rusës

Sa i përket kremtimit të Ditës së Majit që bie më 14 maj, banorët e fshatrave të Prespës, nuk praktikojnë ndonjë rit të caktuar, por atë ditë e kalojnë në shetitje në natyrë të gjelbëruar, konkretisht mblidhen në fshatin Kozjak. Kjo shetitje praktikohet zakonisht nga ata që kanë vajza dhe djem të pamartuar, ku pëlqehen dhe pas disa dite dërgojnë fjalë në familje, për ta kërkuar vajzën e parapëlqyer për ndonjë djalë.

Muaji maj, i cili karakterizohet me një vegjetacion të madh të natyrës, ka edhe një kremte me rite për mbarësi në drithëra po edhe në prodhime të tjera ushqimi të domosdoshme të një jete të shëndoshë. Një festë e tillë është edhe Dita e Rusës, që kremtohet të mërkurën e parë që vije pas Ditës së Majit. Për këtë ditë çdo familje gatuan kuleç, me të cilat shërbehen fëmijët, të cilët të tubuar në grupe shkojnë nga shtëpia në shtëpi dhe duke kënduar :

Rusa, rusica
më dërgoi daica,
për një lugë gjalpë,
të bëjmë kulaçka,
kulaçka, pogaçka
të hanë fëmija
mos t'i zërë lija.

Atyre u japin edhe miell e gjalpë, me të cilat fëmijët së bashku gatuajnë kuleç dhe i ndajnë ndërmjet veti. Kjo festë, siç shihet edhe nga vetë kënga, mbetet rit i kremtuar vetëm nga fëmijët dhe me një simbolikë të vetme që shpreh kultin e bujqësisë dhe begatisë familjare. Studiuesi M. Tirta për festën e Risticës thotë se në të "... vërehet riti i shenjtë me bukë, drithëra, prodhime drithërash, tradita këto tepër të hershme e me shumë kuptim në shenjtërimin ritual të bukës, të drithërave.”¹⁰

Siç e theksuam më lartë ritet e motmotit të ekuinoksit pranveror në fshatin Kranjë të Prespës, po edhe në fshatrat tjera të këtij regjioni, përcillen me një sërë ritesh përkatëse me

¹⁰ Mark Tirta, Simbolika e bukës në traditat shqiptare ndër shekuj, 1–2, 2010 Tiranë, Botim i Qendrës së Studimeve Albanologjike, f.10.

një simbolikë karakteristike që bartin ato për këto festa të kalendarit popullor, por ato përcillen edhe me krijime gojore poetike përkatëse për këto rite dhe për krijimtarinë poetike gojore ato paraqesin cikël më vete. Një këngë e tillë nga krijimtaria gojore dhe karakteristike për këto fshatra të Prespës, e cila këndohet gjatë të gjitha festave të motmotit të ekuinoksit pranverorë, por edhe në gëzime tjera familjare, është:

- O male, sa male ini, o male?
- Neve jemi shtatë male, o male.
- Të parën lule kë kini, o male?
- Të parën e kemi kaçën, o male,
të dytën manushaqen, o male,
të tretën luleshqerën, o male.
- Manushaqe, ce nuku del shpejt, o male?
- Prita dëborën sa u tret, o male,
që të delnja me lezet, o male.

Dhe në fund do të shtonim se nga tërë këto ditë të shënuara të kalendarit popullorë, të cilat dikur kremtoheshin me ceremoni rituale nga të cilat mbijetuan vetëm disa shtresëzime të lidhura me punën, blegtorinë, bimësinë dhe shëndetin familjar, janë po thuaj në zhdukje e sipër nga një zhvillim i hovshëm i zonave rurale. Por, thellë në origjinën e këtyre relikteve zbulohet një besim i lashtë me shtresëzime arkaike paleoballkanike. Për njërën ndër festat kryesore të riteve të motmotit të ekuinoksit pranveror është shprehur edhe Faik Konicës, kur thotë se: “Te mos i leme te humbasin keto festa te vjetera te races s’one. Nuk i bejen dem njeriu. Sjellin nje gezim te kulluar ne shtepite. Ne nje vent ku jeta e te vegjelve

eshte aq trishte, djelmuria dhe vajezat kane nje rase te ralle per te defryer. Per te medhenjte, Dita e Veres ka nje shie poetike te holle e te rralle.”¹¹ Prandaj është për tu përshëndetur iniciativa e shtetit shqiptar që Ditën e Verës e shpalli ditë kombëtare, sepse kështu mbrohen vlerat e një tradite kulturore, vlera këto që do të mund t’u përcjellim brezave të ardhshëm, po edhe të prezantohen para traditave tjera botërore si pjesë e një trashëgimie kulturore shqiptare.

¹¹ Wikipedia, “Dita e Verës”, http://sq.wikipedia.org/wiki/Dita_e_Ver%C3%ABs#Konica,

Literatura dhe materialet e shfrytëzuara:

1. Dr. Ukë Xhemaj, Shtresime kulturore, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë 2005.
2. Shefqet Pllana, Krijimtaria poetike në ritet e motmotit ndër shqiptarët e Kosovës dhe të Maqedonisë, Materiale nga Sesioni shkencor mbajtur në Prishtinë më 7–8 shtator 1979, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë 1983.
3. Demush Shala, Letërsia popullore, Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës, Prishtinë 1983.
4. Mark Tirta, Kulte të bujqësisë dhe të blegtorisë në popullin tonë, Etnografia Shqiptare, IX, Tiranë, 1980.
5. Mark Tirta, Simbolika e bukës në traditat shqiptare ndër shekuj, 1–2, 2010 Tiranë, Botim i Qendrës së Studimeve Albanologjike.
6. Naser Ferri, Kremtimi i ditës së Sulltan Nevruzit në Kosovë, Koha Ditore, 24.03.2007.
7. Wikipedia, “Dita e Verës”, http://sq.wikipedia.org/wiki/Dita_e_Ver%C3%ABs#Konica,
8. Shënim: Për këtë punim kam shfrytëzuar materialet folklorike të cilat i kam regjistruara në fshatin Kranjë të Prespës, maj 1988, nga informatore Fidarie Hoxha, lindur më 1943, në f. Kranjë. Shiriti nr.3321 i Arkivit të Institutit të Folklorit “Marko Cepenkov”, Shkup.

*LUAN PËRZHITA**Qendra e Studimeve Albanologjike*

KRIJIMI I HARTËS ARKEOLOGJIKE NJË DOMOSDOSHMERË E KOHËS

Përpilimi dhe hartimi i Hartës Arkeologjike në fushën e kërkimit shkencor është i lidhur me gjurmimet në terren, gërmimet arkeologjike, grumbullimin e një sërë gjetjesh të rastit me qëllim krijimin e një tablojesa më të saktë mbi trashëgiminë kulturore të qendrave të lashtësisë. Kërkimet sistematike dhe ato të rastit të kryera herë pas here në këtë rajon, kanë prezantuar të dhëna arkeologjike domethënëse jo vetëm për Maqedoninë, por edhe për një kuadër gjeografik më të gjërë.

Gjithkush që ka shfletuar Hartën Arkeologjike të Maqedonisë¹ ka vënë re mumngesën e të dhënave arkeologjike për territoret ku kishin banuar në lashtësi ilirët dhe aktualisht banojnë shqiptarët, ndonëse parë në retrospektivë, ky rajon luajti një rol të rëndësishëm lidhës ndërmjet qendrave kulturore që në epokat prehistorike duke lejuar komunikimin ndërmjet tyre dhe të qendrave që ndodheshin në bregdetin Adriatik. Ajo përfaqëson një trevë me mjaft interes arkeologjik, me zhvillim kulturor dinamik që zë fill nga epokat neolitike e deri në mesjetë.

Në mijëvjeçarin e V para Krishtit, në trevën që shtrihet perreth Ohrit ishte krijuar një popullsi e cila ka tipare të përbashkëta kulturore dhe zakonore me popullsinë që jetonte në Ballkanin Qendrorë dhe në brigjet e bregdetit Adriatik.

¹ Botim i Akademisë së Shkencave të Maqedonisë.

Lidhjet që nga lashtësia që kishte rajoni ku aktualisht banohet nga shqiparët në Maqedoni, ishin përcaktuese për kontaktet kulturore dhe tregtare me Mesdheun dhe Ballkanin Qendror. Falë kësaj pozite, rajoni në fjalë lidhej me Konstandinopojën, Selanikun dhe Athinën. Ndërsa, me anë të luginës së Pollogut, krijohej mundësia e daljes në detin Adriatik. Po ashtu *via Egnatia* ishte një mundësi tjetër lidhëse e kësaj treve me bregdetin Adriatik.

Në ecurinë kronologjike të zhvillimit historik, sic na dëshmohej nga të dhënat e autorëve antikë, historia e kësaj treve është njaft e pasur. Sic tashmë është e njohur, ky territor ishte pjesë e mbretërisë Dardane, ndërsa trevat përreth liqenit të Ohrit ishin pjesë e mbretërisë së Ilirisë së Jugut. Në burimet e shkruara antike këto mbretëri na paraqiten si pjesëmarrëse aktive në ngjarjet historike duke filluar nga antikiteti e më pas deri me lufrat me Romën. Territoret e Mbretërisë Dardane përfshinin Kosovën e sotme, Maqedoninë Veriperëndimore, Serbinë Jugore dhe një pjesë të Sanxhakut.

Në gjysmën e dytë të shekullit III para Krishtit, në kuadrin e kësaj mbretërie futet dhe Peonia dhe qyteti më rëndësi gjeo-strategjike Bylazora (Velezii sotëm). Kosova duke përfshirë edhe territorin e Shkupit përbënte në atë kohë hapësirën qendrore të kësaj mbretërie. Domastioni, kryeqendra dardane që përmendet nga Straboni në fillimin e shekullit IV para Krishtit, preu monedha prej argjendi me emrin e tij.

Treva në të cilën u krijua kjo mbretëri ndodhej në zemër të Ballkanit dhe identifikohet me truallin në të cilin autorët antikë kanë vendosur fisin e madh ilir të dardanëve. Ky fis shtrihej në very deri tek lumenjt e *Agros* (Morava dhe Ibari) dhe qyteti *Nais* (Nishi), në kufirin me autoriatët e skordiskët, në jug ajo shkonte në rrjedhjen e lumit *Aksios* (Vardar), duke u

kufizuar me Panoninë, Pelagoninë dhe Penestinë; në lindje *Margos* (Morava Perëndimore) e ndante Dardaninë nga Thracia, kurse në perëndim lumi Drin dhe mali i Sharrit e kufizonte me truallin e shtetit Ilir.

Ndonëse burimet eshkruara flasin qartë mbi shumë qendra të zhvilluara urbane në Dardani, që luajtën rol më rëndësi në ngjarjet historike të kohës, nga ana tjetër mungon pothuajse terësisht interesi për kërkime arkeologjike me qëllim zbulimin dhe njohjen e tyre. Kjo ka sjellë që gërmimet arkeologjike që flasin mbi zhvillimin e shtetit dardan në rajonin e sotëm të Maqedonisë pothuajse të mungojnë.

Aktiviteti arkeologjik këtu është orientuar për dekada me rradhë, posaqërisht për peridhën neolitike dhe atë romake, të cilat natyrisht sqaruan shumë problem shkencore që u përkasin këtyre kulturave por duke anashkalur problemin e etnosit ilir dhe shtetin Dardan. Përvec saj kërkimet e sotme arkeologjike po shtrihen në vendbanime arkeologjike të cilat janë larg identitetit ilir të shqiptarëve. Janë lënë jashtë vëmendjes së hulumtimeve, vendbanimet e fundit të bronzit dhe fillimit të epokës së hekurit, fazë kjo kur popullsia e këtyre zonave del në burimet historike me emrin ilir. Po ashtu, jashtë vëmendjes janë lënë zbulimi i qendrave urbane që flasin mbi qytetërimin e provincës së Dardanisë, sic mund të vecojmë një ndër qendrat e saj kryesore Scupin.

Ndonëse për epokën e Justinianit janë studiuar një sërë ndërtime fortifikuese të shekujve V–VI nga prof. Milkulcic, pothuajse është anashkalur evidentimi i qendrave të hershme mesjetare të cilat dalin qartazi të shënuara në dokumentacionin e kohës, gjatë transformimit tre shekullorë që popullata sllave kaloi në konvertimin e tyre nga paganë në të krishterë.

Kështu, në mungesë të gjurmimeve të deritanishme, duket e veshtirë të përcaktosh ndryshimet që kanë ndodhur për periudhat të ndryeshme kohore që kaloi në antikitet ky rajon. Ndoshta disa prej të dhënave të përfutuara gjatë këtyre viteve mund të shërbejnë si nismë e një pune kërkimoroshkencore, ku natyrisht sic u theksua është krijuar një boshllëk tashmë evident si rezultat i mungesës së gjurmimeve të kryera arkeologjike.

Nisur nga kjo panoramë e gjendjes së kërkimeve arkeologjike në rajonin e banuar nga shqiptarët në Maqedoni mendojmë se del si domosdoshmëri fillimi i punës për krijimin e një harte arkeologjike të këtij rajoni.

- *Si fazë të parë*, propozojmë që të organizohen hulumtime në terren me grupe ekspertësh të arkeologjisë, me qëllim evidentimin e qendrave ekzistuese arkeologjike. Kjo do të sjellë si hap të parë njohjen e qendrave të lashtësisë duke evidentuar saktësisht potencialin arkeologjik të rajonit.

- *Një fazë tjetër*, mbase paralel me të parën, mendojmë se mund të jetë fillimi i gjurmimeve arkeologjike të shpëtimit në qendra arkeologjike të zbuluara nga gjurmimet e rastit në disa qendra të cilat tashmë njihen, sic është rasti në Dologozhdë (Strugë), një qendër shumë e pasur me njëkulturë që fillon në shekujt VIII–VII para Kr, me gjurmët e një vendbanimi të shekujve I–III mbas Kr, ndoshta një stacion në rrugën Egnatia, më pas një fortifikim i shek IV–VI si dhe gjetje të periudhës mesjetare. Po ashtu në këtë grup që rrezikohet është edhe Gostivari apo *Hisari* në Tetovë. Ky aktivitet i hulumtimeve dhe mbrojtjes së këtyre qendrave mendojmë se duhet të shtrihet në organizimin e ekspeditave me karakter përnjohës në trevat si Lugu i Pollogut, Dibra e Madhe, Kumanova etj.

- Në këtë kuadër një ceshtje tjetër do të ishte *përgatitja e një dokumentacioni tëri e të plotë* për të gjithërrënojat eksistuese dhe ato që mund të zbulohen në këtë rajon. Kjo punë do të krijoj mundësinë e dixhitalizimit të gjithëthesarite trashëgimisës së lashtësisë që përmbajnë zonat e ndryeshme të këtij rajoni.

- Po ashtu, *studimi dhe shfrytëzimi i arkivave*, për qendra arkeologjike të gërmuara më parë do të ndihmonte në pasurimin e materialit për njënjohje më të saktë të siteve arkeologjike.

Gjithsesi, parashtroam në këtë ekspozitë vetëm disa nga opsionet që lidhen me fillimin e kërkimeve arkeologjike të munguara.

Bashkëpunimi ndër institucional me siguri që do të levizë mekanizmin për ecjen përpara të kërkimeve arkeologjike, me qëllim fillimin e zbulimit të asaj pjese të trashëgimisë iliro-shqiptare dhe me ruajtjen e studimit të saj shkencor.

Kjo do të hedhë dritë të re në tërësi për qendrat arkeologjike të Maqedonisë dhe do të ndihmoi në sqarimin e shumë polemikave mbi etnitë që po zhvillohen në dekadat e fundit në këtë vend.

Me zgjerimin dhe unifikimin e këtyre gërmimeve do të pasurohet progresivisht dhe fondi i burimeve arkeologjike për të gjitha epokat, rrjedhimisht dhe njohuritë tona për kulturën e lashtë do të vijnë gjithnjë duke u plotësuar dhe saktësuar.

ZEQIRJA NEZIRI – AGIM LEKA

Katedra e Gjuhës dhe Letërsisë Shqiptare – Shkup

MBLEDHËSIT E KËNDIMIT EPIK SHQIPTAR NË MAQEDONI

1. Hyrje

Mbledhja dhe botimi i krijimtarisë gojore, në përgjithësi dhe i asaj epike në veçanti, te shqiptarët e Maqedonisë, si edhe e gjithë letërsisë e folklorit shqiptar është e vonë. Megjithë dëshmitë e hershme të ekzistimit dhe nismës së mbledhjes nga shekulli i 17 – të, botimi i saj, në kohë nuk shkon më thellë se shekulli i 19 – të.

Mbledhjen dhe botimin e materialit folklorik shqiptar në Maqedoni e karakterizojnë tri faza: (a) faza e mjegulluar afirmative që arrin deri në gjysmën e dytë të shekullit të 20 – të; (b) faza e censuruar dhe regjistrimet e mirëfillta, por të kufizuara që kap periudhën e gjysmës së dytë të shekullit të 20 – të deri në decenien e fundit; dhe (c) faza e regjistrimit dhe botimit të mirëfilltë që nis me vitet e 90 – ta të shekullit të kaluar dhe bartet në decenien e parë të këtij shekulli në vijim.

2. Fillet e regjistrimit dhe të botimit të epikës shqiptare të Maqedonisë

Ndër të parët që kanë botuar materiale folklorike të shqiptarëve të Maqedonisë janë mbledhësit e famshëm shqiptarë Thimi Mitko, Haki Stërmilli e ndonjë tjetër. Nismën e veprimtarisë botuese, nga të huajt e shënon botimi i gjashtë

përrallave nga Kuzman Shapkarevi në fund të shekullit të 19 – të, të cilat vijnë nga rajoni i Prilepit.

Një ndihmesë të çmueshme për botimin e folklorit shqiptar të Maqedonisë ka dhënë edhe Qiro Truhellka, i cili më 1905, në Sarajevë, botoi 18 përralla shqiptare (8 në vëllimin e parë dhe 10 në të dytin), midis tyre edhe disa nga rajoni i Tetovës, konkretisht nga Pollogu i Maqedonisë. Përrallat e botuara prej tij paraqesin interes shumë të madh për folkloristikën dhe për prozën gojore shqiptare, si material i vjelur në terren në fundshekullin e 19-të dhe në fillimshekullin e 20-të, sepse janë ndër përrallat e para të përkthyer në një gjuhë sllave.

3. Pasioni i regjistrimit i nënshtrohet teorisë së bartjes e të huazimit

Përkundër interesit entuziast për regjistrimin dhe botimin e folklorit shqiptar, sidomos të përrallave shqiptare, që i botoi të përkthyer në kroatisht më 1905, nuk do të mund të linim pa përmendur qëndrimin e tij injorues kundrejt letërsisë gojore shqiptare. Ai, si edhe shumë sllavistë të tjerë të fillimshekullit të njëzetë ishin të mendimit se shqiptarët këndimin epik nuk e kishin të zhvilluar në të njëjtin nivel si dhe sllavët e jugut, për më tepër e kishin huazuar prej tyre. Në këtë kontekst ai ishte i mendimit se përputhja e motiveve dhe e personazheve të eposit heroik shqiptar me ata boshnjakë janë pasojë e jetës në kufi midis Bosnjës dhe Shqipërisë etnike të ushtarëve osmanë, midis të cilëve kishte edhe shumë shqiptarë. Dhe, sipas tij, këta ushtarë, pas shërbimit ushtarak, kur ktheheshin në vendlindjet e tyre vazhdonin t'i këndonin këngët që i kishin mësuar gjatë kohës së shërbimit ushtarak (Neziri, 2010: 52). Se kjo pikëpamje e Truhelkës kishte tërhequr vëmendjen edhe të mbledhësve shqiptarë dhe këta kishin rënë në grackën

e përgatitur nga sllavistët dëshmon edhe titulli i përmbledhjes së Mitrush Kutelit: *Këngë të kufirit të Veriut* (Tiranë 1944).

4. Si të mblihdhet e të botohet këndimi epik i shqiptarëve të Maqedonisë

Përveç kësaj Truhelka me shokë kishin mbjellë edhe pikëpamjen, se te shqiptarët e Maqedonisë, me kohë ishin zhdukur këngët epike dhe se te këta mund të gjendej vetëm ndonjë baladë. Përpara një pikëpamjeje të këtillë të çuditshme ishte gjetur shkenca shqiptare e gjysmës së dytë të shekullit të njëzetë. Duhej mbledhur letërsia gojore shqiptare në Maqedoni, por si dhe kush, në një kohë kur shteti i atëhershëm maqedonas shqiptarët i kishte mbyllur në ‘kafaz’ dhe nuk lejonte të dilte asnjë dëshmi e vazhdimësisë territoriale dhe etnike–kombëtare e shqiptarëve nga të dy anët e kufirit politik. Për më tepër ky pushtet kishte plasuar edhe tezën (akoma të pranishme nëpër libra shkollorë të historisë dhe në enciklopedinë maqedonase të para dy vjetëve) se shqiptarët, në zonat që i banonin në Maqedoni, ishin të ardhur nga Shqipëria përgjatë shekullit të 19-të.

Në këtë drejtim, për t’iu kundërvënë kësaj pikëpamjeje, mbledhja e materialit të këndimit epik shqiptar në Maqedoni paraqitet si nevojë e ngutshme, sepse me vjeljen dhe botimin e tij jo vetëm që dëshmohej autoktonia e vazhdimësia territoriale, por edhe kundërargumentohej teza e ‘kolonizimit’ të këtyre trevave prej shqiptarëve. Një pjesë të detyrës e përmbushi Instituti Albanologjik i Prishtinës, i cili në mënyra të ndryshme kujdesej për vjeljen e këtij materiali, duke nxitur dhe rritur numrin e mbledhësve të brendshëm, të trojeve shqiptare të Maqedonisë, të cilët shkolloheshin në Kosovë. Ndërkaq, pjesa tjetër e detyrës i mbetej institucioneve

arsimore e publike si brenda Maqedonisë, ashtu edhe jashtë saj.

4. 1. Nga koleksioni i Institutit Albanologjik të Prishtinës, në vëllimin *Balada dhe legjenda* (1974) janë përfshirë 13 balada të mbledhura nga shqiptarët e Maqedonisë. Nga baladat e përfshira në këtë botim *motivi i murimit* është më i përfaqësuar. Janë botuar tri variante nga tri vende të ndryshme: nga Gostivari (b. 2: 5), Struga (b. 6: 16) dhe Prespa (b. 7: 19). Në vitet e nëntëdhjeta një baladë të këtij motivi me objekt ‘urën e detit’, rast i vetëm midis shqiptarëve, është regjistruar nga Fatmir Sulejmani.

Nga motivet e tjera, motivi i dashurisë së pafat dhe i rinjohjes burrë grua kanë dy variantë, kurse motivi i besës, vrasjes së dhëndrit në prag të martesës dhe motivi i tradhëtisë (së gruas apo motrës) kanë një variant.

Motivi i besës është përfaqësuar me një baladë të regjistruar në Strugë (b. 15: 46). Balada e *motivit të dashurisë së pafat* është regjistruar në Gostivar (b. 21: 70) dhe në Strugë (b. 22: 74). Balada e *Selman Litës* (motivi i vrasjes së dhëndrit në prag të martesës) është regjistruar në Gostivar (b. 28: 89).

Motivi i rinjohjes së burrit me gruan është regjistruar në dy variante: në Gostivar me personazh Lalën Bajrëm (b. 36: 122) dhe në Prespë me personazh Aga Ymerin (b. 38: 131). Balada e *motivit të rinjohjes së motrës me vëlla*, është regjistruar në variantin e zgjeruar (Luto Fukaraja) në Gostivar (b. 49: 158).

Në Tetovë është regjistruar *balada e motivit të vëllavrasjes* (b. 57: 182), ndërkah në Gostivar balada me *motivin e tradhëtisë së gruas* (b. 66: 222) dhe e *tradhëtisë së motrës* (b. 74: 255).

4. 2. Në vitet e tetëdhjeta, në këtë drejtim një interes modest do të tregojë shtëpia botuese e “Flakës së vëllazërimit” në Shkup, e cila, në kushte dhe rrethana shumë të disfavorshme u

angazhua për botimin e materialit folklorik të mbledhësve nga terreni i shqiptarëve të Maqedonisë.

Në këto vite do të botohen përmbledhje të vockëla këngësh lirike të krahinave të ndryshme (si të Prespës, të Dervenit të Shkupit, të Kumanovës, të Kërçovës, të Dibrës, të Strugës e të Gostivarit).

4. 3. Midis tyre do të botohet edhe ndonjë këngë epike, kryesisht llojet e diskutueshme kufitare si janë baladat, ose këngët e kaçakëve, apo këngë të eposit heroik, si janë disa këngë të përmbledhjes së **Fehim Sejfulla Reçanit**, të klasifikuara nën titullin “*Këngë kundër shtypjes shoqërore nga regjimet borgjeze e monarkofashiste*” ku botohen 13 balada (f. 63 – 81) temash të ndryshme nga ato të rinjohjes së burrit me gruan, deri te baladat ushtarake të motivit të jetës ushtarake. Midis tyre janë edhe disa balada kaçakësh e luftëtarësh lokalë të periudhave të ndryshme historike, si ajo e Dervish Carës ose e Sulltanës, heroinës së Gostivarit.

Në këtë përmbledhje të këngëve lirike, do të botohen edhe disa këngë epike, të përfshira brenda kapitujve të ndryshëm. Në kapitullin e përmendur “Këngë kundër shtypjes shoqërore nga regjimet borgjeze e monarkofashiste” (63 – 81) botohen disa balada dhe disa këngë trimërie, si :

- (1) Kojnka e Lalës Bajrom: 63 – 65;
- (2) Dervish Carra, mor ni bur Zotnëi – e: 65 – 69;
- (3) Kojnka e Hasan Simnicës: 69 – 70;
- (4) Xil Mehmeti: 70 – 71;
- (5) Fetah Begu rreh në derë (lokale): 71 – 73;
- (6) Amaneti i Cenës (lokale): 73 – 74;
- (7) Kush ma zen Izet Selmonin (kaçak lokal): 74 – 75;
- (8) Kojnka e Memës (kaçak lokal): 75;
- (9) Kojnka e Idriz Qorrit (kaçak lokal): 76;
- (10) Sinon Kaçaku (kaçak lokal): 76 – 77;
- (11) Kojnka e Memet Hasit: 77 – 79;
- (12) Miftar Shena (trimëri në ushtri –

kundër provokimit të komandantit): 79 – 80; (13) Kojnka e Sulltonës: 80 – 81);

Në kapitullin me nëntitull “*Këngë të ndryshme*” (f. 101 – 116) botohen nëntë këngë të tipit të baladave (me motiv të hakmarrjes – Selmon Lita; apo të mbrojtjes së nderit të femrës – kaçak Halili); ose të eposit heroik (Gjidi Ibrahëimi, e të martesave moshash të ndryshme) dhe të martesës me anë iniciacionit.

4. 4. Bexhet Asani (1957) nga vitet e tetëdhjeta merret me mbledhjen, botimin dhe studimin e lirikës shqiptare të fshatrave toske të Strugës. Përkrah mbledhjes dhe botimit të letërsisë gojore të shqiptarëve të Maqedonisë, ai është edhe studiues i kësaj lirike të krahinës së Strugës (Asani, 2012), si edhe i lirikës në tërësi të shqiptarëve të Maqedonisë (Asani, 2011).

Në vitin 1996 në Elbasan boton përmbledhjen *Ç’u këput një degë qarri*. Në këtë përmbledhje këngësh lirike janë përfshirë edhe 12 këngë epike trimërore dhe një këngë e epikës heroike (Kënga e Ikit Ibraimit, fq. 214 – 217) të fshatrave toske të Strugës, si dhe 13 balada motivesh të ndryshme, por mbi të gjitha dominon motivi i dashurisë së lumtur dhe ai i dashurisë së pafat.

Midis këngëve trimërore janë këngët që kanë për personazh Ali pashë Tepelenën (dy këgë), Luftën e Mashkullores (një këngë), Ismail Qemalin (një këngë) dhe figura të ndryshme luftëtarësh lokalë të Starovës, Pogradecit, Elbasanit, Dibrës.

5. Mbledhja pasionante e këndimit epik të shqiptarët e Maqedonisë

Në vitet e nëntëdhjeta dhe në fillimshkullin e njëzetënjëtë u shtuan botimet edhe në këtë gjini të letërsisë gojore shqiptare

të shqiptarëve të Maqedonisë. Të një rëndësie të veçantë janë botimet në kapërcyellin e dy mijëvjeçarëve me autorë Hamit Xhaferin, Hafezat Osmanin dhe Qemal Muratin.

5. 1. Hamit Xhaferi (1949) prej viteve të tetëdhjeta është marrë me mbledhjen, botimin dhe studimin e epikës gojore të shqiptarëve të Maqedonisë, konkretisht të rajonit të Kërçovës. Ka botuar një varg studimesh për llojet e epikës së kësaj krahine, që karakterizohet me ruajtjen dhe kultivimin e këndimit dyzërash që ndihmon për shpjegimin e shumë enigmave të procesit të jetesës së këndimit epik të shqiptarët në përgjithësi. Përkrah studimeve teorike për këndimin epik shqiptar, si pjesë përbërëse dhe si mbështetje argumentuese ka sjellë edhe fragmente këngësh nga rajoni, cilat i ka inkorporuar edhe në pjesën teorike, por i ka botuar edhe si tërësi më vete, si shtesë pranë secilit kapitull. Në kontekst të kësaj pasqyre të mbledhësve dhe botuesve të këndimit epik të shqiptarët e Maqedonisë libri *Epika popullore shqiptare e trevës së Kërçovës* (2003) paraqet interes më të madh për shkencën folkloristike shqiptare.

(a) Në pjesën e shtojcës janë botuar **pesë balada** të motiveve më të qëndrueshme të baladave shqiptare: i rinjohjes (burrë grua – dy variante, motër vëlla – një variant), i besës (një variant) dhe i murimit (një këngë).

Është interesant se te motivet e baladave vërehet tendenca e rajonizimit të personazheve, si bie fjala te motivi i rinjohjes burrë e grua pranë motivit të përgjithshëm kombëtar (Ago Ymeri) është i pranishëm edhe motivi lokal në Maqedoni dhe në pjesën Juglindore të Kosovës (me personazh Bajramin si Lala Bajrëm ose Bajram Kurbetçari). Kjo tendencë është e pranishme edhe në motivet e tjera të baladave të regjistruara nga Hamit Xhaferi, ku është i pranishëm gërshtimi i emrave

të personazheve rajonalë me ata të përgjithshëm kombëtar, si Merhëima (për Doruntinën) dhe ‘temel ura’ për urën e shejtë. Përveç variantit të rinjohjes burrë – grua që ka dy këngë, motivet e tjera janë të përfaqësuara me nga një variant: (1) “Kanga e Merhëimes” (motivi i baladës së besës e njohur si e Kostandinit dhe Doruntinës); (2) “Kanga e temel urës” (balada e njohur shqiptare e motivit të murosjes në urë; (3) “Kanga e Ludo Fukarasë” (motivi i zgjeruar i rinjohjes së motrës me vëllanë); (4) “Kanga e Ymer Agës” dhe “Kanga e Bajramit” (motivi i rinjohjes së burrit me gruan.

(b). Në shtojcën e nënkapitullit “Këngë burimore kreshnike nga treva e Kërçovës” janë botuar tetë (8) këngë të eposit heroik shqiptar me personazhe: Beno Bajraktarin (në 257 vargje), Dylber Angjelinën (me 183 vargje), Shishman Mehmet Agën (me 73 vargje), Emin Mixhën (me 128 vargje), Ixhidi Brahimin (me 91 vargje), Pasho Mujën (me 98 vargje) dhe Xhemt e Ferat Pashës (me 49 vargje).

(c) Në vazhdim të këngëve të eposit heroik botohen edhe 11 këngë që i bëjnë jehonë rezistencës së reformave të Tanzimatit e që lidhen me figura lokale, por edhe kombëtare, si: Mafnut Pasha, Murat Dulla, Hasan Braho, Ymer Pasha, Sali Sela, Osman Pasha, Xhyle Faja, Tahir Pasha, Hasan Simnica, Sulejman Aga.

(ç) Në këtë vëllim, në nënkapitullin ‘Këngë burimore të kaçakëve nga treva e Kërçovës’ Hamit Xhaferi ka botuar edhe 17 këngë figurash të ndryshme historike, qofshin me karakter lokalë, qofshin me karakter gjithëkombëtar. Midis tyre po përmendim: Isa Boletinin, Bajro Lilen, Sefer Zajazin, Zenel Agën, Sulltanën (dy këngë), Sadin Selmanin, Kalosh Danin (tri variantat e tri fushëbetejave të tij), Hasan Islamin, Xhemë Shabanin, Nezir Koxhën, Mefmet Agën.

5. 2. Hafezat Osmani më 1999 do të botojë librin voluminoz *Epikë popullore shqiptare* (Shkup 1999) me nëntitull *mbledhur në Tetovë e Gostivar me rrethinë*. Në këtë libër përmbledhen 371 këngë të tipit të baladave, të këngëve të eposit heroik dhe me temë historike.

(1) Aty botohen 7 balada të murimit; 20 të rinjohjes (burrë e grua); 11 të besës; 6 për Hasimenë; dhe tri balada të vdekjes së dhëndrrit në prag të martesës (Kënga e Rexhës); e Halit Gashit (një variant); e Veseli t'ri (baladë e martesës me dhunë);

(2) 24 këngë kreshnikësh me personazhe: Mujin, Halilin, Tal Budinin, Savo Kapetanin, Bino Bajraktarin, Shishman Mehmet Agën, Ali Agën, Danjën, Gjidi Brahimin.

(3) Në vazhdim si grup më vete, nën titullin "*Këngë të tjera legjendare*" Hafezati ka përmbledhur 37 këngë të tjera të eposit heroik dhe disa balada. Personazhet e këtyre këngëve janë: Musa Kesexhija, Ali Aga Plak, Shoqja e Alisë, Aga Hasan Aga, Mejremja, Hona, Beno Bajraktari, Emin Mixha, Luto Fukaraja. Siç shihet në këtë grup janë përfshirë personazhe të eposit dhe të baladave të rinjohjes së vëllait me motrën, që është dashur të grupohen në vendin e tyre të përshtatshëm.

(4) Në pjesën e katërt të këtij vëllimi me nëntitullin "*Këngë historike*" janë përmbledhur 263 këngë me tematikë historike të periudhave të ndryshme, sidomos të shekullit të 19 – të e të 20 – të, por pa ndonjë kujdes për sistemimin shkencor të lëndës sipas kronologjisë kohore. Aty janë përfshirë edhe disa këngë për Skënderbeun të krijuara në shekullin e 20 – të. Midis personazheve të këtyre këngëve janë: Ali pashë Tepelena, Halili e Musta, Bec Matraxhiu, Emin Aga, Ahmet Delija, Dem Ahmeti, Brahim Xhaferi, Vul Cetina, Hasan Kuka (Oso Kuka), Kral Nikolla, Mic Sokoli, Gjakovarja, Souf Idrizi, Osman Pasha, Haxhi Zeka, Bajram Curri, Dedë Gjo

Luli, Ismail Qemali dhe figura historike me karakter lokal. Është interesant regjistrimi i këngës për luftën e Çanakalasë, në Turqi.

5. 3. Në vitin 2000 **Qemal Murati** do të botojë librin *Këngë të moçme kërçovare*, ku do të përmbledhë një numër të madh këngësh epike të tri zhanreve: balada, këngë kreshnike dhe këngë trimërie.

(1) Aty i gjejmë të gjitha llojet e baladave shqiptare, si të muroshjes (dy varianta), të besës (dy varianta), të rinjohjes (burrë e gura – tri varianta; dhe motër e vëlla – dy varianta), të hakmarrjes (7 këngë: Selman Lita, Hasinja); të vdekjes në prag të martesës (Kënga e Rexhës);

(2) Këngë kreshnike (12 këngë) me personazhe Mujin, Halilin, Beno Bajraktarin, Igjidi Brahimin, Shishman Mehmet Agën, Dilber Angjelinën dhe Emin Mixhën;

(3) Këngë trimërie me personazhe mbarëkombëtare: Ali Pashën, Qemal Pashën, Ferat Pashën, Osman Pashën, Halim Begun, Bejtash Sylën, Myslim Pezën, Cen Maxhunin, Avni Rustemin, Ymer Pashën, Sulçe Beun, Isa Boletinin, Demë Ahmetin, Zajre Hanëmin, Ahmet Zogun;

(4) Këngë trimërie për personazhe me karakter lokal, si Sulltana, Sadin Selmani, Kalosh Dani, Sefer Zajazi, Xhemë Shabani.

6. Përfundim

Regjitrimi dhe botimi i këngëve krijimtarisë epike shqiptare, sidomos i këngëve të eposit heroik shqiptar në fund të shekullit njëzet dhe në fillim të shekullit njëzetnjë janë dëshmi e gjallë që kundërargumentojnë shkrimet tendencioze të para një shekulli se shqiptarëve të Maqedonisë i mungojnë këngë epike, me çka atyre dëshirohej t'u mohohet lidhshmëria

e drejtpërdrejtë me trungun kombëtar shqiptar. Ky material i pasur këngësh epike të të tre zhanreve kryesorë (balada, këngë heroike dhe këngë trimërie) me personazhe mbarëkombëtarë dhe lokalë janë argument i padyshimtë shkencor që argumenton jo vetëm autoktoninë e shqiptarëve në këto troje, argumenton jo vetëm ushtrimin e aftësisë së të kënduarit të veçantë, të njohur si këndim dyzërash, por argumenton edhe pandashmërinë e pashkëputshmërinë shpirtërore nga trungu kombëtar dhe, në këtë kontekst, kanë rëndësi të veçantë e të madhe shkencore jo vetëm për këndimin epik kombëtar në të tri llojet e përmendur, jo vetëm për shtrirjen e tij horizontale deri në kufijtë më të skajshëm të kombit, por edhe paraqesin një dëshmi të pakontestueshme shkencore për ekzistimin, jetesën dhe funksionimin e këndimit epik shqiptar në përgjithësi.

Bibliografi:

- AGAI, Adnan (2004), *Anekdotat*, Meshari, Shkup.
- ASANI, Bexhet (1996), *Ç'u këput një degë qarri. Këngë popullore nga fshatrat toske të Strugës*. Onufri, Elbasan.
- ASANI, Bexhet (2012), *Këngët popullore rituale toske të trevës së Strugës*, Iris, Strugë.
- ASANI, Bexhet (2011), *Lirika popullore shqiptare në Maqedoni*, Iris, Strugë.
- ASANI, Bexhet (2003), *Zura trëndafil me vesë*, Strugë.
- KROSI, Ibrahim (1984), *Këngë popullore lirike të Dervenit*, Flaka, Shkup.
- LUTFIU, Mojsi (1988), *Prozë popullore dibrane*, Flaka, Shkup.
- MURATI, Qemal (2000), *Këngë të moçme kërçovare*, Çabej, Tetovë.

NEZIRI, Zeqirja (1993), *Hrvati o Albancima*, Hrvatsko – albansko drustvo, Zagreb.

NEZIRI, Zeqirja (2010), *Epika gojore shqiptare*, Shkup.

OSMANI, Hafezat (1999), *Epikë popullore shqiptare*, Shkup.

SEJFULLA – REÇANI, Fehim (1989), *Këngë popullore të Gostivarit*, Flaka, Shkup.

SHERIFI, Beadin (1991), *Këngë lirike prespane*, Flaka, Shkup.

SHERIFI, Beadin (1993), *Këngë lirike prespane*, Korçë.

TRUHELKA, Ciro (1905), *Arnautske price I – II*, Sarajevo.

TRUHELKA, Ciro (1942), *Uspomene jednog pionira*, Zagreb.

VINCA, Nuhi (1992), *Lirika popullore shqiptare në regjionin e Strugës*, Flaka, Shkup.

XHAFERI, Hamit (2003), *Epika popullore shqiptare e trevës së Kërçovës*, Voka – 4, Tetovë.

QEMAL MURATI

*Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore
të Shqiptarëve – Shkup*

GJUHA SHQIPE NJË VLERË BOTËRORE

Abstrakt. *Areali i Gadishullit të Ballkanit, në përgjithësi, dhe ai i Maqedonisë, në veçanti, paraqesin rajone me një rezervat shumë të pasur gjuhësh, kulturash e religjionesh, me pasuri të pafundme thesaresh linguistike, folklorike, etnografike, historike, arkeologjike. Këto pasuri duhen të qëmtohen sa më parë, të arkivohen dhe të studiohen me akribinë e duhur shkencore, larg ideologjizimeve, politizimeve e diletantizmit foshnjor, siç bëhet sot nga shumë autorë botimesh krejtësisht të pavlera e që nuk i shërbejnë askujt, shumica dhe me “grada shkencore”. Njëri nga studiuesit e shquar të shqipes, Gjergj Pekmezi, kur e binte puna të shprehej për trashëgiminë tonë të madhe gjuhësore, thoshte: “Të mbliidhet në popull thesari i shqipes dhe të vihet mbi një bazë shkencore zhvillimi dhe kodifikimi i gjuhës, duke i vënë pendë lumit të tërbuar të literaturës sonë, që po bie gjithë atë ledh e llom”.*

*Gjuha shqipe – një trashëgimi e rrallë si dëshmi
e lashtësisë së popullit shqiptar*

1. Në trashëgiminë mijëravjeçare kulturore të popullit shqiptar, vlera më e madhe e këtij populli është ajo se ka arritur ta ruante gjuhën shqipe, një gjuhë më vete e krejt e veçantë e familjes indoevropiane, që e bën edhe këtë popull të veçantë. Prandaj “*Ne duhet të jemi krenarë për gjuhën*

shqipe dhe ta çmojnë me çmimin që meriton. Shqiptarët janë të varfër ekonomikisht, por zotërojnë një xhevahir të rrallë që shërben si dëshmi e lashtësisë dhe autoktonisë sonë” (Isidor Koti). Me trashëgiminë e saj gjuhësore, të fjalorit dhe të materialit onomastik, shqipja është strumbullari me rëndësi të shkallës së parë jo vetëm për vetë historinë e popullit shqiptar, identitetin e tij, por posaçërisht dhe për ballkanologjinë.

Nocioni *Identiteti shqiptar* (të qenët i veçantë nga të tjerët dhe i njëjtë vetëm me vetveten), është i lidhur para së gjithash me gjuhën shqipe si “*hirushen e familjes indoevropiane*”, pastaj me etnopsikologjinë, me etnografinë, me kulturën, me religjionin, të cilat paraqesin një raritet dhe vlerë krejt të veçantë në Ballkan dhe në Evropë. E, për këtë arsye dhe është ruajtur e kultivuar ky identitet i veçantë e kompleks në rrjedhat mijëvjeçare të historisë, jo vetëm si vlerë nacionale e shqiptarëve, por dhe si vlerë civilizuese evropiane e botërore.

Populli shqiptar, i sunduar prej shekujsh e mijëvjeçarësh nga perandori të fuqishme të kohës (romake, bizantine, sllave, osmane), duke qenë i ndryshëm nga të tjerët, ka arritur ta ruante identitetin e tij etnik e gjuhësor, pra të jetë vetvetja dhe askush tjetër. Historikisht pjesë të popullit me identitet shqiptar edhe janë asimiluar, në Greqi janë helenizuar, në hapësirat ballkanike sllavofone janë sllavizuar – të kujtojmë këtu shqiptarët ortodoksë të arealit të Rekës së Epërme, të cilët ruajtën fenë, por humbën gjuhën dhe u sllavizuan. Ky komunitet tani kërkon të ringjallet si feniksi dhe të kthehet në identitet. Ndryshe ka ndodhur me konvertimin fetar, d.m.th. kalimi në islam i shumicës së popullsisë shqiptare, nuk u shoqërua me konvertim etnik.

Identiteti shqiptar është thellësisht i ngulitur dhe autokton sidomos në arealin gjeografik të Maqedonisë, siç e dëshmon

këtë toponomastika historike e këtij vendi. Në kohë të vjetra antike e gjatë gjithë mesjetës areali i Maqedonisë së sotme banohej nga fise e popuj të ndryshëm, midis të cilëve dhe nga elementi i ndjeshëm i fisit ilir *Alban*, *Arbanas*, paraardhësit e shqiptarëve të sotëm. Për këtë dëshmojnë disa mbishkrime mbivarrore të zbuluara në një nekropol të Sollnjes së Epërme të Shkupit të shek. II, dhe në lokalitetin e madh arkeologjik Stobi (shek. III–IV), si dhe “provinca onomastike” me emrat *Albano*, *Arbanas* në gjithë hapësirën gjeografike të Maqedonisë. Nga qëmtimet që kam bërë në këtë fushë, kam arritur të evidentoj rreth 40 topikë me rrënjën shqiptare *Alban*, *Arban*, si: *Arvan*, *Arbanovci*, *Arbasinovec*, *Arbanashko*, *Arbasanci*, *Arbinovë*, *Albince*, *Arvati*, *Arbišiea*, *Labino*, *Arbina*, *Arbino*, *Arbajnica*, *Arbanasi*, *Arbanasinovec*, *Arbanasa*, *Arbanašnica*, *Arbanašica*, *Arbanaš*, *Arbanaški*, *Arbanaško*, *Raban*, etj.

Identiteti shqiptar, tiparet tona identitare që na dallojnë si popull e si komb i veçantë (gjuha, besa, mikpritja), janë produkt i historisë sonë shumëshekullore, prandaj ato nuk duhet t’i bjerrim, por duhet t’i mbrojmë dhe t’i konservojmë. Ne nuk mund të ndalim proceset zhvillimore që çojnë kah zhdukja e leksikut popullor dhe kah bjerrja e të folmeve të shqipes, por duhet ta regjistrojmë atë pasuri gjuhësore që ka mbetur në popull, t’i regjistrojmë ato të folme dhe t’i konservojmë si monumente të shkruara.

Dihen përpjekjet e vendeve të ndryshme për të përhapur kulturën e tyre dhe për ta ruajtur atë. Dihet dhe përpjekjet e popujve të ndryshëm për të përvetësuar historinë e shqiptarëve, personalitete dhe figura të shquara tonat nacionale (Skënderbeun, Nën Terezën, etj.). Prandaj ne duhet të forcojmë interesimin për të ruajtur dhe mirëmbajtur trashëgiminë tonë gjuhësore, kulturore, si brenda territorit tonë, ashtu

edhe në vende të tjera të Gadishullit Ballkanik ku ekzistojnë gjurmë dhe monumente të kësaj trashëgimie.

Nëse ruajtja e trashëgimisë përbën një detyrim të ligjshëm për të gjithë popujt e tjerë, për shqiptarët një detyrim i tillë është shumë më i ligjshëm, po të kemi parasysh se historia shqiptare është pjesë integrale e historisë ballkanike dhe asaj evropiane me kontribute të përfillshme dhe me substrat të tejlashtë. Pa dyshim që e kaluara jonë përbën një bazë të fortë për identitetin shqiptar. *Ai që ruan petkun e vet, nuk u bën të ligë të tjerëve* – thonë Arbëreshët e Italisë të mërguar përtej detit para pesë shekujsh, që ditën ta ruanin për pesë qind vjet identitetin e tyre nacional. Shqiptarët duhet ta ruajnë identitetin e vet, sepse nuk u bëjnë dëm të tjerëve, pavarësisht se ky identitet për fqinjët ballkanikë jo gjithmonë perceptohet me sy të mirë.

Përpjekjet e të tjerëve për të përvetësuar trashëgiminë tonë, ne shqiptarëve nuk duhet të na “trembin”, sepse kultura jonë është e aftë të komunikojë me kultura të tjera sado të fuqishme të kenë qenë ato. Nga ky proces komunikimi, marrjeje e dhënieje, ajo ia ka dalë jo vetëm të mbijetojë, por edhe të fuqizohet e të përsoset gjithnjë e më shumë. Kësisoj, zhvillimet e sotme globalizuese duhet të na nxisin për të zhvilluar e përhapur sa më shumë vlerat tona kulturore nëpër botë, me qëllim në kohën e globalizmit dhe të integrimi gjithfarëshe, shqiptarët të jenë kontribuues dinjitozë në zhvillimet kulturore me karakter rajonal, evropian dhe botëror – sikundër shprehet me të drejtë historiani Ferid Duka.

Gjuha shqipe – një vlerë botërore që duhet mbrojtur

2. “Shqiptarët janë krijuesit dhe bartësit e një prej gjuhëve themelore të njerëzimit, një gjuhë që e ka vendin e saj të

paluajtshëm midis dhjetë–dymbëdhjetë gjuhëve kryesore të botës” – kështu shprehet në përsiatjet e tij për shqipen, emblema e letërsisë dhe e gjuhës shqipe kudo në botë, Ismail Kadare. Shkrimtari Kadare e ka cilësuar gjuhën shqipe si një ndër 12 gjuhët themeltare në Evropë, ndërkohë që, ka theksuar se ka një mungesë nderimi ndaj kësaj gjuhe nga gjuhëtarët.

Kurse poeti ynë i shquar Visar Zhiti thotë: *“Gjuha shqipe është një vlerë botërore. Gjuha shqipe duhet mbrojtur, por kjo jo duke u parë si një veprim nacionalist, por të mbrohet si një pasuri botërore e shqiptarëve”*.

Këto dy postulate të Kadaresë dhe të Zhitit nuk duhen kuptuar aspak vetëm si thënie poetike e propagandistike. Këto nuk bëhen as për të mbiçmuar gjuhën vetjake, as për të nënçmuar gjuhët e tjera, por janë konstante reale, që gjuhën tonë ta duam dhe të punojmë për të, sepse kjo është jo vetëm një vlerë nacionale, por është dhe një vlerë universale, botërore.

Si e tillë, gjuha shqipe duhet parë, kultivuar dhe mbrojtur si vlerë reale jo vetëm nacionale, por dhe si vlerë evropiane e rajonale, edhe në Republikën e Maqedonisë, në plëngun e vet, t’i jepet asaj statusi kushtetues që i takon në përdorimin publik si gjuhë zyrtare e barabartë me maqedonishten, dhe jo të shpiken për të formulime të çuditshme juridike si “gjuhë që flitet nga 20 për qind e popullsisë” (duke mos ia përmendur as emrin!). Sipas Kornizës kushtetuese të Ohrit (2001) gjuhë zyrtare është maqedonishtja dhe shqipja, kjo e dyta vetëm në ato komuna ku shqiptarët përbëjnë mbi 20 për qind të popullsisë, pra jo në gjithë territorin (në disa komuna do të përdoret, në disa komuna nuk do të përdoret!). Kur një popull mbron gjuhën, ai me këtë mbron identitetin e vet. E në Maqedoni pushteti akoma frikësohet nga gjuha shqipe (!)

dhe gjuha e tjetrit nuk arrihet të kuptohet realisht, ndërkohë që ky shtet bën përpjekje të integrohet në strukturat euroatlantike të NATO-s dhe në BE. Edhe vende si India e Kina nuk kanë frikë nga numri i madh i gjuhëve në vendet e tyre, përkundrazi, krenohen me këtë pasuri.

Maqedonia – vendi me pasurinë më të madhe të gjuhëve në Evropë

3. E drejta për gjuhën e tjetrit mbetet ende një problem në Maqedoni, një paranojë dhe frustrim ballkanik se ajo e rrezikuaka maqedonishten, që është krejt e kundërt me trendet evropiane, ku pretendon të hyjë dhe Maqedonia si shtet. *Maqedonia është vendi me pasurinë më të madhe të gjuhëve dhe të bashkësive etnike në Evropë dhe, për paradoks, është vendi me demokraci më të pazhvilluar linguistike në Evropë, ku e drejta për përdorimin zyrtar të gjuhës së tjetrit ende shikohet me racizëm dhe primitivizëm. Sikundër vëren dhe sllavisti i njohur Volf Oshlis, “në Maqedoni, përveç maqedonasve, jetojnë dhe 23 bashkësi të tjera etnike”, që përbën ky fakt një fenomen të rrallë në Evropë, ku në një vend kaq të vogël të fliten aq shumë gjuhë (në provincën Dobruxa të Rumanisë, me 3 milionë banorë, jetojnë 17 bashkësi etnike (Vera Stojčevska–Antić, *Stranskite slavisti za Makedonija i za makedonskiot jazik*, Skopje, 2007, 126). Për të ardhmen e këtij vendi ka vetëm një kusht *sine qua non*: Maqedoni, njihe vetveten! Kjo është ajo që duhet të bëjë Maqedonia, që gjuha e tjetrit të mos shikohet si “dimër” (Me gjuhën shqipe “dimrin” e keni prapa – siç shprehej shtypi maqedonas (e përditshmja “Špic”) në prag të miratimit të Ligjit për përdorimin e gjuhëve), por si një e drejtë themelore shoqërore.*

Rruga për në Evropën demokratike e shumëkulturore nuk kalon vetëm përmes ndërrimit të emrit mitik Maqedoni, që kushëzohet nga fqinji grek, por në radhë të parë përmes diversitetit linguistik, jo të dominancës së një gjuhe zyrtare në një shoqëri shumetnike sikundër është Maqedonia. Sot në shekullin 21 ka ardhur koha kur nuk mund të mendohet si në periudhën e komiteteve ekzekutive të komunizmit jugosllav, kur imponohej me direktivë nga lart poshtë, dhe as të mendohet me mendësi mitike, por me realizëm.

Maqedonia nuk mund të ndërtohet dhe të ekzistojë si një shtet monolingual dhe monokulturor (përveçse në ëndrra), për sa kohë që ky është një vend plurilingual dhe multi-kulturor.

Maqedonia, një shtet në miniaturë, që ka probleme me çdo fqinj të vetin: me Greqinë për emrin, me Bullgarinë për gjuhën, me Serbinë për kishën, prapëseprapë me një prepotencë të patolerueshme ndaj shtetasve të vet shqiptarë, të cilët përbëjnë një të tretën e popullsisë së këtij vendi, nuk denjon të miratojë një *Ligj për përdorimin e gjuhëve* që u jep atyre “të drejta me pikatore”, e që për shqiptarët është i papranueshëm. E drejta për përdorimin zyrtar të gjuhës shqipe në Republikën e Maqedonisë nuk mund të ndërtohet më me konceptin etatist maqedonas, por me konceptin linguistik të demokracisë evropiane.

Njohësi i mirë i gjuhëve, por dhe i mentalitetit, historisë dhe rrjedhave shoqërore në Ballkan, sociolinguisti dhe ballkanologu i shquar amerikan Victor Friedman, thotë se: *nga pikëpamja gjuhësore, konstatohet se popujt mund të jetojnë mirë së bashku, pasi vetë ngjashmëritë gramatikore të gjuhëve në Ballkan, apo edhe dasitë e tyre, tregojnë se popujt kanë jetuar së bashku dhe mund të vazhdojnë bashkëjetesën. Mua më duket*

se shumëgjuhësia është pasuri. Në vendet ku njerëzit e etniteteve të ndryshme jetojnë së bashku, ata mësojnë gjuhët e njëri-tjetrit, për shembull Dibra, ku maqedonasit dhe shqiptarët i flasin gjuhët e njëri-tjetrit. Derisa njerëzit të kuptojnë se shumëgjuhësia është një pasuri, atëherë nuk do të ketë asnjë problem në bashkëjetesën mes tyre, – pohon Friedman.

Shqiptarët janë i vetmi popull në rajon, në Evropë dhe në botë që emrin e gjuhës së tyre e vënë dhe si emër personal tek fëmijët

4. Po ta rimarrim një thënie të Sami Frashërit: “Atë vlerë që do t’ia japin ne vetes, atë vlerë do të na japin dhe të tjerët”, kjo vlen dhe për gjuhën. Por, a ia japin ne vlerën reale gjuhës sonë amtare? Sociolinguisti i famshëm amerikan, Joshua A. Fishman, bën këtë thirrje të urtë për gjuhën: “*Mos e lini gjuhën vetëm*”. Por, që të mos e lësh gjuhën vetëm, duhet dhe të kesh dashuri për të, për ta folur e për ta shkruar atë jo vetëm të pastër, por dhe të pasur; jo vetëm të pasur, por dhe me zhdërvjelltësi stilistike dhe me shije e bukuri estetike.

Ç’është e vërteta, shqiptarëve asnjëherë nuk u ka munguar dashuria për gjuhën e tyre. Sidomos, në kohë krizash, kur është kërcënuar qenia e tyre kombëtare, ata kanë gjetur strehim pikërisht në këtë shtëpi. Për dashurinë e madhe që kanë ata për gjuhën e tyre të bukur shqipe, në Kosovë dhe në Maqedoni madje dhe prindërit nuk kanë denjuar që dhe fëmijëve të tyre t’u vinin emra të tillë si *Shqipe*, *Shqipërim*, *Shqipërimë*, *Shqipkuqe*, *Shqipdon*, *Shqipodashnor* (ai që e do shqipen). Me sa duket, shqiptarët janë i vetmi popull në rajon, në Evropë dhe në botë që emrin e gjuhës së tyre e vënë dhe si emër personal tek fëmijët. Kjo reflekton dashurinë për

gjuhën shqipe si diçka më të çmueshme dhe të shenjtë, për çka Kadare krijoi dhe neologjizmin “*Shënshtëqija*”.

Por, sa e duam ne gjuhën shqipe, është një gjë, e sa punojmë për këtë gjuhë, sa nuk e lëmë atë vetëm, në kuptimin e thirrjes që bën sociolinguisti Fishman, është një tjetër gjë. Për sa i përket përdorimit korrekt të shqipes letrare – përgjigjja nuk mund të jetë veçse – pak ose aspak! E “*Një popull që nuk e respekton kulturën e gjuhës së vet, ai dëshmon mungesë qytetërimi*” – thotë studiuesi Jorgo Buló. Kurse Androkli Kostallari pohon se: “*Gjuha ua zbulon vlerat e bukuritë e veta atyre që e duan dhe e nderojnë*”.

Për gjuhën si vlerë e madhe kombëtare, ka tjerre mendime edhe populli ynë:

“*Gjuha e ka rrënjën në zemër*” (Veri), “*Gjuha nuk matet me flori*” (Tropojë), “*Gjuha e vet gjithkujt i duket më e ëmbël se gjuha e huaj*”, “*Gjuha e huaj të lidh në kunj*” (Kosovë).

Në këtë vështrim, gjuhën shqipe si pasurinë tonë më të madhe kombëtare, do ta kundrojmë nga dy aspekte: nga perspektiva e krijimit dhe përvetësimit të shqipes standarde, dhe nga perspektiva e pasurimit dhe studimit të saj.

Nga perspektiva e parë, dy janë eventet tona kombëtare që shënojnë epokë: *Kongresi i Manastirit* ose i *Alfabetit të shqipes i Motit të Madh* (1908), dhe *Kongresi i Drejtshkrimit të Shqipes* (1972), që i dhanë gjuhës shqipe një fytyrë unike në pikëpanje të shkrimit dhe të drejtshkrimit të saj. Këto dy ngjarje madhore nuk u krijuan vetvetiu, por me një punë të pareshtur të një plejade të madhe të atdhetarëve tanë të kombit, të cilët në radhë të parë lartësonin gjuhën si element të parë të qenësisë sonë: “*Gjuha jonë sa e mirë! Sa e ëmbël! Sa e gjerë! Sa e lehtë! Sa e lirë! Sa e bukur! Sa e vlerë!*” – këndonte Naimi ynë i madh. Por, “*Sot, një shekull e ca pas*

këtyre vargjeve të Naimit disa shqiptarë dalin e shajnë shqipen, a thua se që nga ditët e Naimit ne paskëshim bërë vetëm hapa prapa në kultivimin e gjuhës sonë. Mjerë ata! Dhe jo vetëm dalin dhe e shajnë gjuhën letrare shqipe, të vetmen gjuhë shqipe (të tjerat, të gjitha pa përjashtim, janë të folura krahinore), por ftojnë edhe të huajt që të merren me këtë të pabërën” (Shpëtim Çuçka).

Po të gjykojmë me një mendje më kritike, për punë të ruajtjes së trashëgimisë sonë kulturore e shpirtërore, siç është dhe ruajtja e kultivimi i shqipes standarde, ne gjysmën e kohës e kemi çuar pothuajse duke mos bërë asgjë ose duke punuar shumë pak, e gjysmën tjetër duke punuar gabim. Kësisoj, në këto 40 vjet të kodifikimit të kësaj gjuhe, 20 vjetët e fundit janë hapur debate për destandardizimin e saj dhe për krijimin e shqipeve të reja standarde, në emër kinse të asaj se i qenka bërë padrejtësi dialektit gegë. E, në emër të krijimit të shtetit të ri të Kosovës, ka dhe zëra që kërkojnë krijimin e një kosovarishteje! Shkrimtari katalanas, Zhaume Kabré (Jaume Cabré), me rastin e përrurimit të romanit të tij *Senjoria* (të përkthyer në shqip nga Bashkim Shehu) në Tiranë, deklaroi se: *do ta bënte Kataloninë shtet për ta ruajtur gjuhën, kurse ne bëjmë të kundërtën: duam ta shkatërrojmë gjuhën në emër të shtetësisë!* (cituar sipas Agim Vincës).

Në reflektimet e tij për mbrojtjen e shqipes standarde, Kryetari i Kuvendit të Kosovës, Jakup Krasniqi, i sfiduar t’u përgjigjej shkurt partizanëve kundërshtarë të gjuhës së njësuar shqipe, për daljen e librit “*Gjuha e këputur e shqipes*”, bënte këtë thirrje të urtë: *Gjuha standarde shqipe, është një nga të arriturat më të mëdha kombëtare të shekullit të kaluar, e barasvlershme me aktin e shpalljes së Pavarësisë më 28 Nëntor 1912! Ky hap i mençur dhe i domosdoshëm atëbotë i për-*

faqësuesve të shkencës së gjuhësisë shqiptare, bëri të njësohet atësia e substancës kombëtare, jo vetëm në formë, por edhe në përmbajtje. Dhe këtë e arritën kolosët si Aleksandër Xhuvani, Eqrem Çabej, Shaban Demiraj, Idriz Ajeti dhe dhjetëra shkencëtarë e dashamirës të njësimit të gjuhës e të kombit shqiptar. Tashmë kjo është vlerë kombëtare dhe meriton të mbrohet me ligj e shkuar ligjit. Prandaj janë krejt të kota krrokatjet e partizanëve të vegjël të “kombit kosovar” – pinjollëve titistë, të mbetur mes kryqrrugëve të botës, si langonjtë pa gjahtarë, për t’i bërë të pabërat, që dikur i bënë paraardhësit e tyre – kundërshtarët më të vrazhdë të përparimit të gjuhës, të historisë, të kulturës dhe të kombit shqiptar në përgjithësi. Shqiptarët e kanë kuptuar tashmë se mbyllja në feude, në krahina bajraqesh, kapedanësh a trevash nëndialektore, siç është Kosova, do të thotë humbje e çdo perspektive, tjetërsim dhe humbje e ardhmërisë së fëmijëve tanë për të jetuar me dinjitet në shtetin kombëtar”.

Gjuha shqipe si vlere jonë më e madhe kombëtare kërkon përkujdesjen e të gjithëve, nga institucionet qeveritare e arsimore dhe deri tek individët. Gjuha shqipe ka nevojë për pasurimin e leksikut të saj, për një fjalor të madh, në të cilin të përfshihen prurje të reja leksikore edhe nga dialektet, por edhe nga mediet, që do ta ndihmonte zhvillimin e gjuhës shqipe. Ne akoma nuk kemi as sot e kësaj dite një Fjalor të madh të gjuhës shqipe, e do të duhej ta kishim.

Për sa i përket pasurisë leksikore të të folmeve shqipe të truallit të Maqedonisë, unë prej shumë vjetësh kam vjelë nga ky truall një korpus të përfillshëm leksikor dhe kam gatitur për shtyp një Fjalor të madh dialektor prej mbi 20 mijë fjalësh, frazeologjish e topoleksemarsh (emra vendesh), si

projekt i Institutit të Trashëgimisë Kulturore dhe Shpirtërore të Shqiptarëve, që pritet së shpejti të shohë dritën e botimit.

Për ruajtjen dhe studimin e trashëgimisë sonë, në radhë të parë të gjuhës shqipe, Instituti i Trashëgimisë Kulturore e Shpirtërore i Shqiptarëve në Shkup, menjëherë pas themelimit të tij (2008), nisi të botonte revistën shkencore “*Studime Albanologjike*” (2009), simotër e revistës tjetër “*Gjurmime Albanologjike*” të Institutit Albanologjik të Prishtinës, një tribunë e rëndësishme për botimin dhe konservimin e thesareve gjuhësore, etnografike, folklorike etj. që rrojnë ende në popull, nga trevat shqiptare të Maqedonisë dhe hapësirat e tjera shqiptare, në përjasje sigurisht dhe me trashëgiminë gjuhësore e kulturore ballkanike dhe evropiane.

Për problemet e shqipes standarde me theks të posaçëm në Maqedoni, për zbatimin e saj në shkolla, në universitet, në masmedia etj. duhet të mendohet dhe të veprkohet dhe për nxjerrjen e një reviste të re për kultivimin dhe mbrojtjen e saj nga degradimi që i bëhet, ta zëmë me emrin “*Shqip*”. Kjo revistë do të duhej të bëhej pjesë e çdo nxënësi, mësuesi, studenti, punonjësi të administratës publike etj. si buka e përditshme. Institucionet shkollore e universitare në Maqedoni, me armatë prej dhjetëra mijëra shkollarësh e studentësh, konsiderojnë që një revistë të tillë do të duhej ta kishin një mjet pune të domosdoshëm për ta folur shqipen shqip. Sepse pa shqipen standarde nuk ka shkollim standard, nuk ka as edukim dhe as shkencë.

Për të konsoliduar formimin e kulturës sonë gjuhësore edhe Instituti Albanologjik i Prishtinës, krahas revistave të tjera, boton prej gati 30 vjetësh revistën “*Gjuha Shqipe*”, 3 numra në vit, një tribunë që rreh probleme të kulturës së gjuhës dhe

të zbatimit të saj në praktikë, kurse Instituti i Gjuhësisë në Tiranë nxjerr revistën “*Gjuha jonë*”.

“*Njeriu zbulohet përmes pamjes së gjuhës së tij*”. E sipas pamjes së gjuhës sonë që përdorim, nuk mund të thuhet se kemi një imazh aq të mirë, kjo falë mosinteresimit tonë të duhur për gjuhën në mënyrë institucionale.

Në Shqipëri ka plot shoqata të huaja, që punojnë për përhapjen e gjuhës së tyre, me qëllim që atë ta flasin sa më shumë popuj, ne të pushtuar nga pakuptimësia i jemi vërsulur gjuhës sonë, domethënë vetvetes! Është vërtet profesion i paprecedent të marrësh përsipër të tallësh e të mohosh veten tënde. Madje dhe të mburresh për këtë që bën. Për mua kjo është thjesht: marrëzi ataviste – shprehet *Zyber Gjollig* (*Gazeta Standard*, 20 shkurt 2010).

Në Kosovë ka plot shoqata e organizata joqeveritare (OJQ), që sponsorizohen nga burime të shumta, dhe ka vetëm një *Shoqatë të Gjuhës Shqipe*, kjo e fundit e lënë në mëshirën e fatit, pa kurrfarë fondesh financiare, që të ketë së paku një zyrë, një kompjuter e një revistë për përdorimin praktik të gjuhës shqipe, për të realizuar misionin e saj.

Në Maqedoni, ku shqiptarët përbëjnë një përqindje të ndjeshme të popullsisë së këtij shteti, dhe kanë aq shumë parti politike e organizata të tjera joqeveritare, nuk kemi asnjë Shoqatë për Mbrojtjen e Gjuhës Shqipe. E do të duhej ta kishim.

Maqedonia paraqet një rajon me një rezervat shumë të pasur gjuhësh, kulturash e religjionesh, me pasuri të pafundme thesaresh linguistike, folklorike, etnografike, historike, arkeologjike, si të thuash është një “*Ballkan në miniaturë*”. Këto pasuri duhet të qëmtohen sa më parë, të arkivohen, dhe të studiohen me akribinë e duhur shkencore, larg ideologjizimeve, politizimeve e diletantizmit foshnjor, siç bëhet sot nga

shumë autorë botimesh krejtësisht të pavlera e që nuk i shërbejnë askujt, shumica dhe me “grada shkencore”.

“Kur studiojmë gjuhën, ne studiojmë thelbin njerëzor, cilësinë më të dallueshme të mendjes njerëzore, unike për njerëzinin” (Noam Çmoski).

Të mbledhim gjithë pasurinë leksikore të shqipes nga të folmet e saj

5. Në epokën e sotme të globalizimit, ne sigurisht nuk mund t'i ndalim proceset e reja zhvillimore e dinamike që po ndodhin, por mund të bëjmë dhe duhet të bëjmë punën tonë: të regjistrojmë atë pasuri etnoghjuhësore që ka mbetur në zonat e Maqedonisë dhe në hapësirat tona gjithëshqiptare hap më hap e pëllëmbë më pëllëmbë nga dialektet e shqipes.

“Dialektet janë si përrenjtë që ushqejnë lumin e madh të gjuhës së shkruar e të lëvruar nga njeshtit e saj. Shqipja jeton në radhë të parë te folësit e saj, jeton dhe mbijeton në folklorin gojor. Detyra jonë është që ta mbledhim fjalën e rrallë në popull, aty ku jeton e gjallon kjo fjalë. Ta mbledhim pasurinë e shqipes duke vazhduar të mbledhim folklorin, dhe ta dokumentojmë fjalën shqipe përmes botimit të klasikëve të letërsisë sonë me kritere shkencore filologjike” (Jorgo Bullo).

Duhet të shqetësohemi që nuk bëhen më ekspedita dialektologjike pas botimit të një vepre themelore siç është *"Atlasi dialektologjik i gjuhës shqipe"* përfunduar që në vitin 1990. Duhet të na shqetësojë fakti që jo vetëm që nuk ka më kërkime për mbledhjen e leksikut, që është ndërprerë puna për pasurimin e Kartotekës së leksikut të shqipes në Institutin e Gjuhësisë, por aq më keq që pasuria e madhe që ruhet në atë kartotekë prej 3–4 milionë skedash, është kyçur me katër

katinarë dhe është lënë në mëshirën e brejtësve e rrezikon të shkatërrohet” (J. Bulo).

Më shumë do të dëshironim që studiuesit tanë, studentët, arsimtarët, dashamirët e gjuhës shqipe, të qëmtonin lëndë sa më të pasur gjuhësore nga të hapësirave shqiptare në Maqedoni: leksik, frazeologji, material toponimik, etj. që do të ishte me interes të paçmuar për albanologjinë dhe për ballkanologjinë, se sa të merreshin për lashtësinë e madhe të çdo fjale shqipe dhe të humbitnin në “patriotizëm linguistik” pa fryt.

Barra kryesore për këtë natyrisht i bie Institutit të Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore të Shqiptarëve (ITSHKSH, por dhe të gjitha subjekteve të tjera, e koha për këtë nuk pret, jemi në “cajtnot”. Për ta ilustruar këtë, po sjellim një ndodhi e treguar:

Subjekti: Një mbledhës folklori do të shkonte te një i mosshuar. Ashtu i erdhi puna e nuk shkoi në ditën e caktuar. Po shkoj pasnesër, — tha ai. Por kur shkoi pasnesër, i thanë se plakun nuk jetonte më (Cituar sipas *Hajri Shehut, Gjuha shqipe, sa e madhe është, intervistë, Korrieri, 5 prill 2005*).

Çabej ynë i madh na porosiste: *Nga fjalët në punë!*

Shqiptarët në të gjitha hapësirat e tyre ballkanike duhet ta ruajnë identitetin e vet: gjuhën, historinë, folklorin, etnokulturën, muzikën, traditat, sepse me këtë nuk u bëjnë të ligë të tjerëve. Por, për këtë duhet të punojmë me përkushtim, me dije e me profesionalizëm, me vepra që do t'i qëndrojnë kohës.

Data të rëndësishme ndërkombëtare për gjuhën

6. Në dhjetëvjeçarin e fundit të këtij shekulli institucionet evropiane dhe ato amerikane kanë krijuar shumë data të rëndësishme edhe për sensibilizimin e gjuhës si vlerë kombëtare e ndërkombëtare, që lidhen me ditë dhe me vite të

veçanta. Shumë mësues gjuhe në të gjithë botën tashmë i përkujtojnë këto ngjarje të shënuara, e po kështu ato kanë zënë e po përkujtohen dhe në botën shqiptare.

Dita Ndërkombëtare e Gjuhës Amtare (21 shkurt). Është përkujtimi vjetor i vlerave që mbart shumëllojshmëria e gjuhës amtare dhe gjuhësisë. Kjo ditë është shpallur nga UNESCO—ja më 1999 në përkujtim të 21 shkurtit të vitit 1952, kur disa studentë të Palestinës u vranë gjatë manifestimeve të tyre në përpjekje për t'u njohur nga shteti palestinez gjuha etnike *Bangla*.

Dita Europiane e Gjuhëve (26 shtator). Është përkujtimi vjetor i gjuhëve që fliten në Europë, iniciativë kjo e Këshillit të Europës më 2001 (që u ndërmor nga Bashkimi European dhe Këshilli i Europës), ku morën pjesë përfaqësues nga rreth 45 vende europiane.

Viti i Gjuhëve të Huaja Afrikane – Katër vite më pas, në SHBA, Këshilli Amerikan i Mësuesisë dhe Gjuhëve të Huaja organizoi Vitin e Gjuhëve të Huaja Afrikane bazuar mbi Mësimdhënien e Gjuhëve të Huaja. Më 2006 Akademia Afrikane e Gjuhëve caktoi Vitin e Gjuhëve Afrikane të Bashkimit Afrikan.

Viti Ndërkombëtar i Gjuhëve, 2008. Një nga datat më të mëdha të aktiviteteve për gjuhën.

Gjuha duhet vlerësuar si një nga pasuritë më me vlerë aplikative, shkencore e të trashëgimisë kulturore mbarëkombëtare

7. Për ruajtjen e vlerave në gjuhë kundrejt indiferencës që jo pak vihet re tek ne, sikundër shprehet akademik Salvator Bushati, duhet bërë diçka konkrete që vështrimi i publikut të orientohet drejt ndërgjegjësimit. Ndoshta, madje, pa e

ekzagjeruar, – nënvizon më tej Bushati, – do të thosha që edhe një muze apo galeri për gjuhën nuk do të ishte kurrë i tepërt për t’u planifikuar. Ne nuk kemi asnjë vend ku njerëzit mund të njihen me historinë e gjuhës e të shikojnë se si ka evoluar ajo. Nuk kemi asnjë hapësirë ku mund të ekspozohet historia e plotë e gjuhës, si funksionon gjuha shqipe e si ka evoluar, dialektologjia e gjuhës shqipe e veçoritë dhe pozicioni i saj ndër gjuhët e botës, me vlera të mëdha kombëtare, e pse jo më tej, në shumëllojshmërinë gjuhësore në botë. Është e nevojshme që të njihen brezat si kanë shkruar e recituar, kënduar e vallëzuar për bukurinë e gjuhës shqipe. Nuk duhet harruar se sot njihet që janë të rrezikuara rreth 3000 gjuhë e që në çdo dy javë në botë një gjuhë vdes!

Në ruajtjen dhe progresin e gjuhës, së pari, duhet të ketë një *interes vertikal, nga poshtë lart*, që do të thotë që vetë bashkësia gjuhësore duhet të dëshirojë ekzistencën, dhe madje të shëndetshme të gjuhës që flet. Ka mjaft të dhëna se si sjellja karshi këtij fakti mund të menaxhohet mirë dhe energjitë mund të kanalizohen për të siguruar që kjo të ndodhë. Kjo, referuar ecures së ruajtjes dhe pasurimit të gjuhës shqipe, sidomos në dekadat e fundit. Së dyti, duhet të ketë një *interes vertikal edhe nga lart poshtë*: qeveritë lokale dhe qendrore duhet të jenë në harmoni me filozofinë e rivitalizimit të gjuhës dhe të mbështesin realizimin e punëve që kryhen në këtë kuadër. Ky drejtim lart–poshtë përfshin gjithashtu edhe mbështetje që duhen kërkuar nga organizata politike ndërkombëtare, që kanë në misionin e tyre të tilla veprimtari, si UNESCO dhe Këshilli i Europës.

Në lidhje me ndërgjegjësimin për problematikat e gjuhës jam optimist dhe jo nihilist, por shumë pak njerëz janë të ndërgjegjshëm për ekzistencën dhe rëndësinë e problemit,

krahasuar me nevojat aktuale dhe ndjeshmërinë e çështjes. Kjo, pasi gjuha duhet vlerësuar si një nga pasuritë më me vlerë aplikative, shkencore e të trashëgimisë kulturore mbarëkombëtare e më gjerë, në multi gjuhët e botës. Unë e dashuroj gjuhën shqipe dhe përpiqem ta përdor atë në të gjithë dimensionet e saj. Madje, edhe në komunikime të lira përdor me dëshirë edhe dialektet, pasuritë dhe vlerat e çmuara të gjuhës sonë. Ka shumë njerëz të cilët duhet të ndërgjegjësohen/binden që çështja e gjuhës është një problem madhor. Duhet më tepër punë se thjesht punët rutinë në këtë fushë – thotë Bushati.

Fëmijët tanë përgjithësisht shkruajnë me gabime. Këtë e shoh duke filluar që në mesazhet e telefonisë celulare, etj. Ata janë të bombarduar nga gabime elementare gjuhësore të medias vizive si dhe asaj të shkruar dhe mësojnë një gjuhë shumë të deformuar... Ky është një dëm i madh për individin dhe shoqërinë tonë.

Drejtshtkrimi dhe të folurit korrekt i gjuhës shqipe duhet të trajtohet fuqishëm nëpër programet mësimore dhe të diskutohet në klasë. Kjo duhet të jetë e detyrueshme. Jo më kot gjuha shqipe është futur edhe në shkollën e mesme. Respektimi i gjuhës shqipe duhet të jetë temë që trajtohet kudo dhe kurdoherë në shkollë. Të ketë edhe ditë të veçanta, shfaqje apo panairë, apo diçka të tillë. Pse të mos kemi edhe ne ekspozita të tilla mbi gjuhën shqipe? Së fundi, kërkohet që përdorimi i gjuhës në medien e shkruar dhe vizive si dhe në institucione të tjera publike, t'i nënshtrohet kriterëve të detyrueshme, që janë produkt shkencor i institucioneve të specializuara të gjuhës. Nga kjo një rëndësi të dorës së parë merr kualifikimi i stafëve përkatëse (*Akademik Salvator*

Bushatin, Të gjithë duhet të kontribuojnë për gjuhën shqipe, Intervistoi Albert Zholi Forumi Shqiptar, 22. 3. 2012).

Në këtë kuadër, do të ishte mirë të krijonim edhe ne ta zëmë *Ditën e Gjuhës Shqipe*, për të rikujtuar gjithë ata martirë e figura të shquara që kanë dhënë dhe jetën e tyre për gjuhën shqipe. E të tillët nuk janë pak e të parëndësishëm.

Të mos e “bdarim” gjuhën tonë të bukur shqipe!

8. Këtu e 500 vjet më parë, shkrimtari ynë Gjon Buzuku (1555) shkroi dhe botoi librin e parë që njohim deri më sot, të quajtur “*Meshari*”, me mëtimin parësor që të mos e *bdarim* gjuhën tonë bukur shqipe. Fjala *bdar* del të jetë përdorur me kuptimin “shkatërrim, prishjeje”, varfërim”. Kryeshkrimtari ynë punonte për gjuhën tonë të bukur shqipe që të mos varfërohej, por të pasurohej e të gjallërohej, të merrte jetë jo vetëm në të folurën e përditshme, por dhe si gjuhë e shkruar. Ai e kishte kuptuar më mirë se kushdo tjetër sentencën latine “*Verba volant, scripta manent*” (*Fjalët ikin, ajo që është e shkruar mbetet*).

Ndjesia për gjuhën tonë të bukur nuk ka munguar asnjëherë më shumë se sa në këto kohët tona moderne, kur me punët e gjuhës shqipe merreni pak ose aspak. Sot kemi më shumë se kurdoherë botime të panumërta, libra shkencorë e letrarë, gazeta e revista, radio e televizione, internetin, por me një performancë të gjuhës shqipe që lë shumë për të dëshiruar. Për përparimin e shqipes duhet të përkujdesemi dhe të punojmë të gjithë, sepse kjo është pasuria dhe trashëgimia jonë më e madhe.

ASLLAN HAMITI

Katedra e Gjuhës dhe Letërsisë Shqiptare – Shkup

ZGJERIMI DHE THELLIMI I STUDIMIT TË TË FOLMEVE SHQIPE NË MAQEDONI – NEVOJË DHE DETYRË E KOHËS

Studimet e të folmeve tona kanë vlerë të madhe për njohjen e larmisë gjuhësore të shqipes, historisë së gjuhës dhe folësve të asaj gjuhe, marrëdhënieve të shqipes me gjuhët e tjera në takim si dhe për shqipen standarde në përgjithësi. Siç dihet, dialektet e shqipes kanë qenë dhe vijojnë të mbeten ende burim i pashtershëm për pasurimin e leksikut të gjuhës letrare me fjalë e frazeologji popullore, kuptime e ngjyrimë fjalësh, mjete shprehëse si dhe për zhvillimin e normës leksikore.

Në dialektologjinë shqiptare janë arritur rezultate të lakmueshme. Janë përshkruar pothuajse të gjitha të folmet në Shqipëri e Kosovë, ndërsa nuk mungojnë edhe studimet për të folmet shqipe në Maqedoni, Mal të Zi, Preshevë e Bujanovc si dhe për të folmet e diasporës shqipe. Pas Luftës së Dytë Botërore për të folmet shqipe në Maqedoni janë shkruar mbi 40 skica e monografi dialektore. Çdonjëra nga to, duke marrë parasysh kohën kur është shkruar, ka vlerë të madhe.

Gjykojmë të jetë e dobishme të bëjmë një provë për të dhënë bibliografinë e punimeve e të studimeve që lidhen me të folmet shqipe në Maqedoni si dhe toponiminë e saj në bazë të të dhënave që kam mundur t'i siguroj. Jeni të vetëdijshëm se kjo bibliografi nuk është e plotë, andaj kërkoj ndjesë nga ata që e kanë vendin, por nuk e gjejnë veten këtu.

Megjithëkëtë, kjo pasqyrë autorësh e veprash mund të shërbejë si pikënisje për kompletimin dhe përditësimin e saj.

Abedin Zenku, *Disa karakteristika të krahinës së Kërçovës*, Jehona 3, Shkup, 1968.

Agim Poloska, *Pasuria leksikore në të folmen e Prespës*, Jehona, nr. 8, Shkup, 1984.

Agim Poloska, *Vëzhgime mbi leksikun e kuzhinës në regjionin e Prespës*, Jehona, nr. 1, Shkup, 1987.

Agim Poloska, *Interferenca leksikore e të folmes shqipe dhe maqedonase të Prespës* (punim magjistrature), Shkup, 1988.

Agim Poloska, *Interferenca leksikore e shqipes dhe maqedonishtes dialektore* (disertacion doktorati), Shkup, 1996.

Agim Poloska, *Leksiku dialektor në regjionin e Prespës*, Asdreni, Shkup, 2003.

A. Selimi, *Të folmet e Zajazit me disa karakteristika*, Përparimi 6, Prishtinë, 1961.

Ajten Qamili, *Variantet shoqërore në të folmet e Strugës dhe ndikimi ndërgjuhësor te folësit njëgjuhësh, dygjuhësh dhe shumëgjuhësh* (punim magjistrature në dorëshkrim), Shkup, 2008.

Ajten Qamili, *E folnja shqipe e Strugës (në kontekstin ballkanik)* (punim doktorati në dorëshkrim), Shkup, 2012.

Asllan Hamiti, *E folnja shqipe e Karadakut të Shkupit* (disertacion doktorati në dorëshkrim), Shkup, 1999.

Asllan Hamiti, *Veçoritë leksikore të të folmes së Karadakut të Shkupit*, Vjetari i Fakultetit Filologjik “Bllazhe Koneski” të Shkupit, libri 26, Shkup, 200, f. 435–448.

Asllan Hamiti, *Maqedonizmat në të folmen e shqiptarëve të Shkupit*, Shqyrtime albanologjike 2, Shkup, 1996, f. 95–100.

Asllan Hamiti, *Priirja e monoftongimit të diftongjeve dytësore te folësit e gegërishtes qendrore*, Seminari III Ndërkombëtar i Albanologjisë, 22–28 shtator, 2009,

Universiteti Shtetëror i Tetovës, Tetovë – Shkup, 2009, f. 59–64. Bahri Beci, *Vendi i të folmeve shqipe të Maqedonisë në strukturën dialektore të shqipes*, Jehona 1–2, Shkup, 1994, f. 45–55.

Asllan Hamiti, *Ndihmesa e studiuesve të Maqedonisë në fushën e dialektologjisë shqiptare*, Malësia 5, Podgoricë, 2010, f. 79–84.

Asllan Hamiti, *Tiparet fonetike e fonologjike të të folmes së Karadakut të Shkupit*, kumtesë e Takimit V Ndërkombëtar të Alb–shkencës, Tiranë, 2–5. 09. 2010.

Bahri Beci, *Hulumtime gjuhësore në Mat*, BUSH, SShSh, 1962/2, 1963/3.

Bahri Beci, *Mbi katër inovacionet fonetike të të folmeve të Gegnisë së Mesme*, Konferenca e Parë e Studimeve Albanologjike (15 – 21 nëntor 1962), Tiranë, 1965, f. 261–269.

Bahri Beci, *Marrëdhëniet e hershme shqiptaro–slave në dritën e të dhënave të dialektologjisë sonë historike*, Shqiptarët e Maqedonisë, Shkup, 1994, f. 39–50.

Qemal Murati, *E folmja shqipe e rrethinës së Tuhinit të Kërçovës*, Studime gjuhësore II (Dialektologji), Prishtinë, 1989, f. 3–113.

Qemal Murati, *Huazimet maqedonase në gjuhën shqipe*, Jehona 2, Shkup, 1985.

Qemal Murati, *Huazimet shqipe në maqedonishten*, Gjurmime albanologjike (SShF) 14–1984, Prishtinë, 1985.

Qemal Murati, *Fjalor i fjalëve të rralla të përdorura në viset shqiptare të Maqedonisë*, Logos–A, Shkup, 2003.

Qemal Murati, *Fjalor i sllavizmave në të folmet shqiptare të Maqedonisë*, Albas, Tetovë, 2004.

Qemal Murati, *Fjalor toponomastik i tërthoreve shqiptare të Maqedonisë*, UShT, Seminari i Albanologjisë, 2008.

Qemal Murati, *Fjalor i shqipes truallore të Maqedonisë*, Tetovë, 1998.

Erik Hemp, *Marrëdhëniet gjuhësore maqedonase – shqipe*, Seminari VII i Gjuhës, Letërsisë dhe Kulturës Maqedonase, Ohër, 28–31. 08. 1974, Shkup, 1975.

Esat Hoxha, *E folnja toske e rrethit të Strugës*, Jehona nr. 6, Shkup, 1979.

Fadil Sylejmani, *Dukuritë fonetike në të folmen e Malësisë së Sharrit të Tetovës*, Dituria 1, Prishtinë, 1983.

Fadil Sylejmani, *Vokalizmi në të folmen e Malësisë së Sharrit të Tetovës*, Gjurmime albanologjike (SShF), 1985/14 dhe 1986/15, Prishtinë.

Fadil Sulejmani, *E folnja e Malësisë së Sharrit të Tetovës*, Tetovë, 2006.

Feim Reçani, *E folnja e rrethit të Gostivarit* (punim magjistrature në dorëshkrim), Prishtinë, 1977.

Fehim Reçani, *Të folmet shqipe të Pollogut*, Shkup, 2001.

Haki Ymeri, *E folnja shqipe e Karshiakës*, Shkup, 1997.

Haki Ymeri, *Veçoritë morfologjike të së folmes së Kumanovës me rrethinë*, Jehona 1–2, Shkup, 1982.

Haki Ymeri, *Diftongu dytësor i grupit të të folmeve të gegërishtes qendrore* (shikuar sipas së folmes shqipe të Markova–Rekës), Jehona 3, Shkup, 1994, f. 79–87.

Haki Ymeri, *Një përkitje ndërgjuhësore ballkanike në fushë të prozodisë*, Shqyrtime albanologjike, Shkup, 1997, f. 43–50.

Idriz Ajeti, *Kërkime gjuhësore*, Prishtinë, 1978.

Jollanda Mindak, *Paralele morfosintaksore ndërmjet maqedonishtes perëndimore dhe shqipes*, Literaturën zbor, nr. 5–6, Shkup, 1990.

Carlo Tagliavini, *Të folmet shqipe të tipit të gegërishtes lindore*, Studime gjuhësore I (Dialektologji), Prishtinë, 1978, f. 105–152.

Christian Gut, *Kontakte linguistike midis shqipes dhe maqedonishtes*, GjA, III, Prishtinë, 1975.

Mehmet Halimi, *Skicë e së folmes së fshatrave Mjak dhe Tanishec*, Kërkime dialektologjike, Prishtinë, 1985, f. 353–375.

Mojsi Lutfiu, *Ndikimi reciprok i gjuhëve sllave dhe i shqipes në të folurit e Dibrës*, Përparimi, nr. 1–2, Prishtinë, 1962.

Mustafa Ibrahim, *E folmja shqipe e rrethit të Prilepit dhe Krushevës*, Interlingua, Shkup, 2005.

Mustafa Ibrahim, *Fjalë dhe shprehje popullore nga rrethi i Prilepit, Krushevës dhe Velesit*, Shkup, 2007.

Mustafa Ibrahim, *Mikrotoponimet në vendbanimet shqiptare të rrethit të Prilepit, Krushevës dhe Velesit*, Interlingua, Shkup, 2010.

Mustafa Ibrahim, *Studime etnografike, folklorike dhe sociolinguistike për shqiptarët e Maqedonisë*,

Naim Basha, *E folmja e qytetit të Dibrës*, Studime gjuhësore II (Dialektologji), Prishtinë, 1989, f. 137–221.

Olivera Ja{ar – Nasteva, *Vlijanieto na makedonskiot jazik vrz albanskite i turskite govori vo Makedonija*, Makedonski jazik VIII, kn. 2, Shkup, 1957.

Olivera Ja{ar – Nasteva, *Albanski zborovi vo makedonskite tajni jazici*, Makedonski jazik IV, nr. 3, 4, 5–6, Shkup.

Olivera Jashar – Nasteva, *Kontaktet e të folmeve maqedonase me të folmet shqipe*, GjA nr. 19, Prishtinë, 1989.

Olivera Jashar – Nasteva, *Shfaqja e diglosisë dhe bilinguizmit në RS të Maqedonisë*, Gjuha shqipe, nr. 3, Prishtinë, 1990.

Olivera Jashar – Nasteva, *Kontaktet gjuhësore në hapësirat ballkanike*, Shkup, 1998.

Petro Janura, *Vrojtime gjuhësore (fonetike) dhe folklorike-etnografike te shqiptarët e Pollogut të Gostivarit*, Gostivarskiot kraj (makedonskiot, albanskiot i turškiot jazik), Gostivar, 1970.

Petar Skok, *Hulumtime gjuhësore te popullsitë josllave të luginës së Shkupit*, Studime gjuhësore I (Dialektologji), Prishtinë, 1978, f. 81–152.

Remzi Nesimi, *E folmja e Dervenit*, Seminari i Albanologjisë, Tetovë, 2008.

Remzi Nesimi, *Mbi disa veçori të sistemit vokalik të së folmes shqipe të rrethit të Tetovës*, Studime gjuhësore I (Dialektologji), Prishtinë, 1978, f. 327 – 352 dhe Dialektologjia shqiptare V, Tiranë, 1987.

Remzi Nesimi, *Përdorimi dhe diftongimi i vokaleve i dhe u në të folmen shqipe të rrethit të Tetovës*, Jehona 2, Shkup, 1972.

Remzi Nesimi, *Disa elemente shqipe në të folmet e maqedonishtes perëndimore*, Gjuha shqipe, nr. 2, Prishtinë, 1986.

Rexhep Ismajli, *Disa fjalë shqipe në maqedonishte*, GjA nr. 1, Prishtinë, 1972.

Safet Hoxha, *Elemente leksikore të shqipes në disa të folme të maqedonishtes*, BShUT, nr. 1, Shkodër, 1984.

Sefedin Haruni, *E folmja e Gostivarit*, Tetovë, 1997.

Xhemaludin Idrizi, *Mikrotoponimia e Karshiakës së Shkupit*, Shkup, 2003.

Zeqir Kadriu, *Dialektet dhe të folmet e shqiptarëve në Maqedoni*, Tetovë, 2002.

Zihni Osmani, *E folmja shqipe e Prespës*, Shkup, 1996.

Zihni Osmani, *E folmja shqipe e Manastirit dhe e qarkut të tij*, Shkup, 1997.

Nuk duhen mohuar rezultatet e arritura deri më tani në përshkrimin e të folmeve shqipe në Maqedoni, me këtë edhe ndihmesën e studiuesve të Maqedonisë në fushën e dialektologjisë shqiptare. Me të dhënat e deritashme mund të merren njoftime të shkëputura nga të cilat fitohet një ide e përgjithshme për të folmet shqipe në Maqedoni, por nuk mund të përvijohen izoglosa të plota për to. Nëse jemi vetëkritik dhe nuk jemi të kënaqur me atë që kemi arritur, por gjithnjë duam të shtrojmë detyra të reja, mund të pohohet se studimet dialektologjike për të folmet shqipe të Maqedonisë i karakterizojnë përshkrime kryesisht informative, pa një kriter a plan të caktuar studimi, pra kemi të bëjmë me një njohje të pjesshme dhe josistimore, me zgjedhje rasti nga vetë studiuesit.

Në të folmet që u përshkruan nuk u vëzhguan kudo të njëjtat dukuri gjuhësore, prandaj edhe është punë mjaft e vështirë që në sajë të tyre të përfitojmë një pasqyrë të qartë të gjendjes gjuhësore të këtyre të folmeve. Nuk jepen mundësi për krahasime dhe për të nxjerrë përfundime, e aq më pak për të nxjerrë izoglosa dialektore. Edhe në tekstet përgjithësuese me vlerë të Dialektologjisë shqiptare (Jorgji Gjinari: i pari më 1963, i dyti më 1969, i tretë më 1975, i katërti më 1988 dhe i pesti në bashkautorësi me Gjovalin Shkurtajn, më 1997, ribotuar më vitin 2000) hetohet një mungesë e të dhënave për të folmet shqipe në Maqedoni.

Sipas njohurive tona, edhe në punën madhore të Atlasit dialektologjik të gjuhës shqipe, për arsye objektive e subjektive, të folmet shqipe në Maqedoni janë lënë disi pas dore, përkatësisht është vjelë material dialektor vetëm në pak pika që është pandehur se janë përfaqësuese. Sipas gjithë gjasash, autorët e Atlasit janë ballafaquar me mungesë materiali

burimor dhe të dhëna të nevojshme për këto të folme, aq sa disa skica e monografi dialektore janë ende në dorëshkrim, por ka nga to që duhet marrë me rezervë.

Me krijimin e kushteve të volitshme për shkollimin edhe të shqiptarëve të Maqedonisë në gjuhën amtare, si më të rëndësishme ndër to po përmendim: tani më prej katër vjetësh shkollimin e mesëm të detyrueshëm të të rinjve, hapjen e dy universiteteve në Tetovë, themelimin e Institutit për Trashëgimi Shpirtërore e Kulturore të Shqiptarëve në Maqedoni si dhe disa parakushteve të tjera që do të ishte mirë të siguroheshin, si bie fjala: gjuha shqipe të ketë statusin e gjuhës zyrtare në gjithë territorin e Maqedonisë, të themelohet Akademia e Shkencave dhe e Arteve Shqiptare në Maqedoni etj. do të kemi një zgjerim, thellim dhe profesionalizëm më të madh edhe në studimet dialektore.

1. Të zgjerohen e të thellohen studimet dialektore

Vëzhgimet për shqipen dialektore në Maqedoni deri më tani janë bërë në mënyrë individuale e sporadike, në të shumtën e rasteve si punime magjistrature e doktorati.

Na ka munguar puna ekipore dhe një institucion i veçantë që do të merrej me planifikimin e punës dhe zbatimin e saj. Këtë detyrë të mbledhjes, sistemimit, mbrojtjes dhe studimit të trashëgimisë gjuhësore shqiptare në Maqedoni tani më duhet ta marrë Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore të Shqiptarëve në Maqedoni. Mendojmë se në të ardhmen duhet të shtrohen detyra të tjera më të mëdha: duhet vjelë edhe më tej pasuria leksikore e frazeologjike e të folmeve tona, por duhet vëzhguar i tërë sistemi gjuhësor: ai fonetiko-fonologjik, morfologjik e sintaksor me një përkushtim e profesionalizëm më të madh si dhe me metoda bashkëkohore.

Nga ana tjetër, dobiprurëse do të ishte që të thellohen studimet krahasimtare për marrëdhëniet e shqipes me gjuhët e tjera në kontakt, te ne sidomos me maqedonishten.

Përgjithësisht është konstatuar se vazhdimësia tokësore e shtrirjes së shqiptarëve në Ballkan bashkëpërputhet me vazhdimësinë gjuhësore. Nga kjo pikëpamje, të folmet shqipe në Maqedoni në mënyrë të shkallëshkallshme gërshetohen me të folmet e Shqipërisë, të Kosovës, Preshevës e Bujanovcit dhe përgjithësisht me të gjitha të folmet e tokave shqiptare në Ballkan. Bie fjala, pjesa më e madhe e të folmeve të Kumanovës i takojnë gegërishtes qendrore, por ka edhe fshatra të këtij qarku që i përkasin gegërishtes verilindore. Nga ana tjetër, e folmja e Hanit të Elezit dhe e Kaçanikut i përket gegërishtes verilindore, por pak fshatra jugorë i takojnë gegërishtes qendrore. Po kështu, të folmet e Karadakut të Shkupit, që gjenden në zonën kufitare ndërmjet Maqedonisë dhe Kosovës, siç janë fshatrat Bllacë dhe Tanushë, janë të folme të gegërishtes qendrore, por me plot elemente të kosovarishtes. Të folmet shqipe në pjesën jugperëndimore të Maqedonisë, duke filluar nga pjesa jugore e Strugës dhe që përfshijnë Ohrin, Manastirin, Prespën dhe Resnjën janë të folme toske.

Ky shkallëzim gjuhësor me zona kalimtare nga një tip të folmesh në tipin tjetër, që më së miri mund të pasqyrohet me izoglosa e jo me kufij të prerë dialektor është një dëshmi e fuqishme gjuhësore se shqiptarët e Maqedonisë janë autoktonë dhe se me shekuj kanë jetuar e jetojnë aty. Kontinuiteti tokësor, etnik, historik e gjuhësor i shqiptarëve në Ballkan mohojnë bindshëm hipotezën e disa dashakqinjve të popullit tonë se kinse para dy—tre shekujsh paskësh pasur dyndje të mëdha popullsie nga Shqipëria në Maqedoni.

Me kalimin e viteve në studimet dialektore për të folmet shqipe në Maqedoni hetohet një përparim cilësor dhe sasior. Megjithëkëtë, vështruar nga pikëpamja e përgjithshme e studimeve dialektologjike shqiptare, mund të thuhet se ne kemi ngecur pak prapa. E kemi kaluar vetëm fazën e parë, ndërsa në të ardhmen na pret edhe realizimi i fazës së dytë. Pra, puna nuk duhet ndërprerë. Njohja më e thelluar e varieteteve territoriale duhet vazhduar me monografi përshkruese, studime për dukuri të veçanta e përgjithësuese, duhen vëzhguar edhe më tej marrëdhëniet e dialekteve me gjuhën standarde, ndërveprimet e tyre, ndërndikimet e të folmeve shqipe me gjuhët e huaja në takim etj., si dhe duhet punuar në hartimin e atlasëve krahinorë.

2. Nevoja e hartimit të atlasëve krahinorë

Hartimi i atlasëve krahinorë është nevojë e kohës, një punë dobiprurëse që do të çojë përpara gjeografinë gjuhësore të shqipes. Atlasi dialektor i shqipes (vëllimi I, Napoli, 2007; vëllimi II, Napoli, 2009) paraqet një nga të arriturat albanologjike më të mëdha të kohës, por ndjehet nevoja e vazhdimit të punës së filluar, përkatësisht e zbatimit të gjeografisë gjuhësore edhe për mikrosistemet e shqipes dialektore. Dobiprurës do të jenë atlasët krahinorë. Fjala vjen, do të ishte mirë të hartohej një atlas krahinor për të folmet shqipe në Maqedoni.

Thuhet edhe në Hyrje se ky “Atlas do të paraprijë atlasët krahinorë, që do të hartohen në etapa të ardhshme për njohjen më me hollësi dhe më në thellësi të tipareve dhe çështjeve të veçanta që kanë njësitë e ndryshme dialektore të shqipes”.

Për hartimin e atlasëve krahinorë do të duhet një organizim gjuhëtarësh e shkencëtarësh në nivel kombëtar. Tani më nuk

ka nevojë të fillohet nga e para, meqë mund të shfrytëzohet përvoja e punës së dialektologëve tanë që kanë bërë për ADGjSh. Rrjedhimisht në këtë punë ekipore duhet të marrin pjesë edhe autorët ose së paku njëri nga autorët e Atlasit dialektologjik të shqipes. Siç thotë me një rast prof. Gjovalin Shkurtaj, “nëse Atlasi përfshin 175 pika anketimi dhe paraqitje hartografike për të gjithë shtrirjen gjuhësore shqiptare, vetëm në një krahinë mund të ketë më shumë se 200 pika”. Me atlasët rajonale do të plotësohet, do të vërtetohet e do të përimitohet shtrirja gjeografike e dukurive gjuhësore të shqipes.

Që dukuritë gjuhësore të paraqitura në Atlasin e përbashkët të shqipes dhe në Atlasët krahinorë të jenë të krahasueshme, do të ishte më mirë të shfrytëzohej i njëjti Pyetësor hartuar nga Jorgji Gjiniari, Gjovalin Shkurtaj e Xheladin Gosturani. Kuptohet se për të folme të ndryshme që kanë tipare të veçanta, ky pyetësor mund të plotësohet edhe me pyetje të tjera. Bie fjala, për të folmet e gegërishtes qendrore pyetësorit duhet shtuar edhe pyetje për diftongimin e zanoreve të theksuara /i, y, u/, për zh buzorëzimin e [y]—së në [i], qiellzorëzimin e bashkëtingëllores [g] në [gj], për evoluimin e grupeve të vjetra konsonantike [kl, gl], për zhvillimin e grupeve [pl, bl, fl], por edhe ndonjë pyetje të karakterit të përgjithshëm, bie fjala, për të hetuar vlerën fonologjike të gjatësisë së zanoreve, vlerën fonologjike të hundorësisë së zanoreve, duke kërkuar që këto dukuri të rëndësishme të vërtetohen me çifte minimale fjalësh.

Po kështu duhet të ruhen incizimet origjinale që gjuhëtarët do të bëjnë në terren bashkë me shënimet e tyre. Nga materiali i vjelë të themelohet një kartotekë dhe fonotekë e të folmeve shqipe në Maqedoni. Arkivat audio duhet të digjitalizohen dhe të hidhen në internet, që të kenë një përdorim më të

gjerë, e të mos mbeten vetëm në kuadrin e studiuesve të gjuhës. Një punë të ngjashme kanë bërë kolegët maqedonas për dialektet e maqedonishtes.

3. Ç'duhet bërë në të ardhmen?

Përmbledhtas, veprimtaria hulumtuese në fushën e dialektologjisë në Maqedoni mendojmë se mund të përqendrohet në këto kërkesa:

1. Të hartohet një bibliografi e plotë e artikujve, punimeve dhe e monografive për të folmet shqipe në Maqedoni.
2. Disa nga monografitë të përditësohen e të ribotohen, ndërsa skicat dialektore të shpërndara nëpër revista e kudo që janë (të botuara e të pabotuara deri më tani) të redaktohen e të botohen në përmbledhje punimesh.
3. Të sigurohen monografitë në dorëshkrim dhe të botohen.
4. Të vilet materiali dialektor, veçmas pasuria leksikore e frazeologjike dhe në bazë të punimeve të mëparshme dhe materialit të siguruar, të hartohet një fjalor fjalësh krahinore si dhe një fjalor frazeologjik i të folmeve shqipe në Maqedoni.
5. Të themelohet një kartotekë, fonotekë dhe një laborator i fonetikës eksperimentale.
6. Të vazhdojë puna e përshkrimit monografik të të folmeve të caktuara si dhe të bëhen studime për dukuri të veçanta gjuhësore në të gjitha fushat: fonetikë e fonologji, morfologji, leksik e sintaksë.
7. Të hartohet një atlas dialektor i të folmeve shqipe në Maqedoni.
8. Të zgjerohen e të thellohen vëzhgimet për marrëdhëniet e shqipes me gjuhët sllave, veçmas me maqedonishten.

Këto punë madhore kërkojnë përkrahjen e organeve shtetërore, bashkërendimin e gjuhëtarëve, bashkëpunimin e specialistëve dhe institucioneve shkencore e arsimore në rrafshin kombëtar e ndërkombëtar.

Realizimi i tyre kërkon një zgjerim, thellim, ngritje të mëtejme të punës kërkimore, zhvillimin e një veprimtarie të programuar mirë si dhe bashkërendimin sa më të mirë të punës së specialistëve.

Nga Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore të Shqiptarëve në Maqedoni, në kuadrin e mbrojtjes së trashëgimisë kulturore e shpirtërore, presim që të kemi një zgjerim e thellim edhe të hulumtimeve dialektore.

Motrat e mëdha duhet të përkujdesen me tërë qenien e tyre për motrën e vogël. Në këtë kuptim, Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore të Shqiptarëve në Maqedoni do mbështetur nga motrat e rritura dhe me përvojë: Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Qendra e Studimeve Albanologjike, Akademia e Tiranës dhe ajo e Prishtinës dhe dobiprurës do të ishte edhe përkrahja profesionale e pedagogëve të universiteteve dhe mbështetja që mund të japin të gjithë dashamirët e gjuhës shqipe e të kombit shqiptar.

4. Përfundim

Studimet për të folmet shqipe në Maqedoni duhet zgjeruar e thelluar. Duhet vjelë pasuria e pashtershme gjuhësore, e veçmas ajo leksikore e frazeologjike. Nga ana tjetër, dobiprurëse do të ishte që të thellohen studimet krahasimtare për marrëdhëniet e shqipes me gjuhët e tjera në kontakt, te ne sidomos me maqedonishten.

Do të ishte e udhës në Maqedoni të themelojmë një fonotekë, kartotekë dhe një laborator të fonetikës eksperimentale. Duhet hartuar edhe një atlas dialektologjik të të folmeve shqipe në Maqedoni.

Realizimi i tyre kërkon një zgjerim, thellim, ngritje të mëtejme të punës kërkimore, zhvillimin e një veprimtarie të programuar mirë si dhe bashkërendimin sa më të mirë të punës së specialistëve

*IZAIM MURTEZANI**Instituti i Folklorit "Marko Cepenkov" – Shkup*

TRASHËGIMIA SHPIRTËRORE E SHQIPTARËVE TË MAQEDONISË

(MIDIS ENTUZIAZMIT DHE TENTATIVËS SË INSTITUCIONALIZIMIT TË SAJ)

Trashëgimia shpirtërore (folklori): Trashëgimia shpirtërore paraqet një nocion tejet kompleks dhe njëherit shumë të gjerë dhe si rrjedhojë e kësaj është vështirë të definohet, apo përcaktohet, pasi ajo gërshetohet njëkohësisht edhe me lloje tjera të trashëgimisë, sidomos me atë materiale, por pse jo edhe me atë shoqërore (sociale). Duke i pasur parasysh këto pleksje, në shumicën e rasteve, apo si më e frekuentuar, përdoret sintagma *trashëgimi kulturore* e cila brenda kornizës së saj kuptimësore i përfshin të gjitha llojet e trashëgimisë. Përderisa përkufizimi i trashëgimisë shpirtërore paraqet një problem të veçantë, nga ana tjetër mund të hetohet dhe konstatohet fare lehtë se folklori me të gjitha llojet e tij është një ndër përbërësit e saj më tipik nëpërmjet të cilit mund të venerohet mënyra tradicionale e konceptimit të botës, apo realitetit objektiv. Në këto suaza, edhe folklori si përfaqësues i rëndësishëm i kësaj trashëgimie është definuar në mënyra të ndryshme, ndonjëherë duke u ngushtuar e ndonjëherë duke u zgjeruar fusha kuptimësore e tij.

Përcaktimi i përmbajtjes, apo vëllimit që ngërthen në vete fjala *folklor* ka qenë i vështirë dhe i paqartë që nga koha e zanafillës së këtij termi. Studiuesi Uilliam Thoms i vitin

1846 në revistën *The Athenaeum* propozoi kompozitën e mirë saksone *folklor* për të shënuar atë që në Angli i referohej lashtësisë popullore (*popular antiquities*) ose letërsisë popullore (*popular literature*). Me letrën të cilën Uilliam Thoms i dërgoi revistës *The Athenaeum*, nuk do të thotë se edhe filloi studimin e folklorit; studimet e tilla kishin filluar shumë më herët, por studimet sistematike dhe të organizuara, megjithatë filluan në shekullin XIX. Thoms atëbotë fliste për nevojën e grumbullimit të disa kallinjve të mbetur e të shpërndarë nëpër fusha duke aluduar në materialin folklorik që dita-ditës po zhdukej nga faqja e dheut. Pra, Thoms e futi në përdorim termin folklor për të shënuar diçka që i takonte së kaluarës. Ai me termin në fjalë nënkuptonte “dijen popullore, shprehitë, doket, zakonet, besimet, baladat, fjalët e urta, etj., por që të gjitha këto i referoheshin kohës së lashtë. Uilliam Thoms në fund të fjalisë së tij në letrën në fjalë flet për folklorin si degë interesante e lashtësisë letrare që të çon drejt konstatimit se ai folklorin e konsideronte si degë të letërsisë, ose si një kapitull të historisë së letërsisë. Ai harronte faktin se pikërisht në përmbajtjen e letrës së tij, mes tjerash, fliste edhe për një rit fëmijëror të krahinës Jorkshire.

Pra, ky mospërcaktim i qartë i termit folklor që nis me Thomsin e vazhdon deri më sot përdëfton se faji nuk ishte te Thoms, por te natyra, përmbajtja dhe vëllimi kompleks që ngërthen në brendinë e tij termi folklor (Lozica, 1990: 18–19). Si rrjedhojë, termi folklor, në shumicën e rasteve, sidomos në hapësirën shqiptare, u është referuar krijimeve në poezi (këngës popullore) e prozë, pastaj krijimeve muzikore, vokale, instrumentale dhe vokale–instrumentale dhe koreografisë, apo valleve popullore. Ndërkaq, pjesa tjetër që ngërthen ritet, apo kulturën materiale dhe shoqërore i është

referuar një dege tjetër, siç është etnografia, apo etnologjia. Në funksion të këtij përkufizimi, përkatësisht ngushtimit kuptimësor të termit folklor shprehen edhe autorë të tjerë të shquar. Kështu, Baskomi (Bascom) thotë se i tërë folklori është i transmetuar me gojë, por jo e tërë ajo që është transmetuar me gojë është folklor dhe ai e kufizon folklorin vetëm në atë që është art verbal; proza narrative, gjëegjëza e proverba, por jo edhe vallja popullore, mjekësia popullore dhe besimi e besëtytnitë. Ai i lë vend në këtë materie edhe antropologjisë kulturore e sociale, etnologjisë dhe etnografisë. Edhe për studiuesin tjetër Arçër Tejlër (Archer Taylor), folklor është e tërë ajo që është ruajtur nëpërmjet fjalës (Dushi, 2011: 25).

Nga ana tjetër janë të shumtë edhe autorët që nocionin folklor e përkufizojnë me një gjerësi kuptimësore. Në këtë kontekst, folkloristi i njohur amerikan Alan Dandis ofron një listë të gjerë të nocionit folklor. Ai thotë se në folklor përfshihen mitet, legjendat, përrallat popullore, anekdotat, kashe-lashet, magjitë, bekimet, mallkimet, ofendimet, sharrjet, përshëndetjet. Pjesë përbërëse e tij janë edhe veshjet popullore, vallet popullore dhe drama (edhe mimika), mjekësia popullore, instrumentet muzikore popullore, këngët popullore, e folmja popullore (zhargon), krahasimet popullore, metaforat popullore. Në folklor përfshihen, sipas Dandisit, edhe lojërat popullore, gjestikulimet, simbolet, lutjet, shakatë në llogari të tjetrit, reçetat e përgatitjes së ushqimit, tipet e shtëpive, hambarët dhe rrethojat, brohoritjet e shitësve në rrugë. Pjesë përbërëse e folklorit janë edhe solemnitetet dhe ritet gjatë kohës së ditëve të veçanta, apo festive duke filluar nga kremtet e motmotit e deri te ditëlindjet. Kjo listë, thekson Dandisi, përmban vetëm një pjesë të trajtave të përgjithshme të folklorit,

pra nuk janë të përfshira të gjitha (Dundes, 1965: 1–3). Në funksion të këtij përkufizimi të gjerë të folklorit vihen edhe autorët Sims dhe Stivens të cilët në një libër të përbashkët të tyre theksojnë se folklori është dije e nxënë joformale dhe jozyrtare për botën, për vetë ne, për bashkësitë tona, besimet, kulturat dhe traditat, i reflektuar në mënyrë kreative nëpërmjet fjalëve, muzikës, riteve, veprimeve, sjelljes dhe materialeve (Sims dhe Stivens, 2010: 8). Nga e gjithë kjo mund të konstatohet se folklori përfshin në brendinë e vet një numër të madh të vlerave dhe mënyrave të ndryshme të konceptimit të botës duke u shtrirë si i tillë në të gjitha dimensionet e përvojës njerëzore. Kjo gjerësi e temave që folklori i përfshin nën ombrellën e vet flet sesa e madhe është nevoja për grumbullimin dhe publikimin tij, sidomos te shqiptarët e Maqedonisë ku edhe më tej ai jeton i shkapërderdhur dhe jashta ndonjë përkujdesjeje serioze institucionale. Nga ana tjetër duhet të kihet parasysh edhe fakti se folklori përfaqëson një dukuri të gjallë kulturore që vazhdimisht ndryshon dhe evoluon. Si rrjedhojë e kësaj dalin nga përdorimi disa trajta të vjetra të tij duke ua lënë vendin disa trajtave të reja si pasojë e kushteve tekniko – teknologjike në të cilat jetojmë.

Retrospektiva: Një anekdotë që i referohet Mark Milanit – njeriut që kishte luftuar kundër shqiptarëve për të zbatuar vendimet e Kongresit të Berlinit që i kishte copëtuar trojet shqiptare, ndoshta më së miri pasqyron misionin e folklorit, apo prototipit të tij – këngës në ruajtjen e veçantësisë sonë kombëtare. Meqenëse, Mark Milani – prijës i çetave malaziasë, kishte dështuar në tentativën e tij për t'i zbatuar ushtarakisht vendimet e Kongresit të Berlinit, atëherë thirret në audiencën e kujaz Nikollës për të raportuar për mospushtuesin e

tij. Ky i fundit, i pezmatuar tejmasë, e kishte pyetur Mark Milanin pse nuk mund t'i mposhte ushtarakisht shqiptarët. Ai ishte përgjigjur se mund t'i mposhte shqiptarët, por nuk mund t'i mposhte lahutarët e tyre të cilët aty për aty krijonin këngë për të rënë në luftë dhe i bënë të pavdekshëm ata. Si rrjedhojë, shqiptarët më shumë preferojnë vdekjen për t'u bërë të amshueshëm në këngë, sesa jetën e tyre. Këtu qëndron misteri i disfatës sime, – kishte përfunduar përgjigjen e tij Mark Milani. Ky introduksion i pazakonshëm, apo i stilit akilian ku mes jetës dhe vdekjes, preferohet kjo e dyta vetëm për t'u mbetur i amshueshëm në këngë, ndoshta më së miri e ilustron misionin e folklorit, apo më mirë thënë – këngës në ruajtjen dhe mbijetesën e qenësisë sonë fizike, apo kombëtare. Nga kjo kohë, por edhe para saj, kanë kaluar shumë vite e shumë shekuj, por tingujt e këngës, apo lahutarëve asnjëherë nuk kanë pushuar. Ajo edhe kësaj dite si rrjedhojë e konteksteve të ndryshme në të cilat u ndodhën pjesë të caktuara të trungut shqiptar, edhe më tej ka misionin e njëjtë, por shkëlqimi i saj, si edhe i tërë krijimtarisë popullore, apo trashëgimisë shpirtërore sikur është zbehur, pasi historiani Mark Bloh me të drejtë thekson se njerëzit më tepër janë bijë të kohës së vet sesa të etërve të tyre (Rihtman – Augushtin, 2001: 87). Kjo të çon kah konstatimi se edhe shqiptarët në përgjithësi, sidomos ata të Maqedonisë, gjithnjë e më shumë janë pushtuar nga kthetrat e globalizmit, apo modernitetit i cili pamëshirshëm i atakon vlerat e traditës sonë kombëtare. Tradita, sipas Niçes, nuk është proces vetëm i mbamendjes dhe akumulimit të vazhdueshëm, por njëkohësisht edhe proces i harresës aktive, në të vërtetë, tradita nuk është e përbërë vetëm nga “prania”, por edhe nga “mungesa” (sipas EPK, 1993: 552). Dyluftimi midis parimit statik që identifi-

kohet me traditën dhe parimit dinamik që identifikohet me modernitetin, apo globalizmin me siguri se do të përfundoj me ngadhnjimin e këtij të fundit. Si rrjedhojë e një procesi të tillë, popujt e qytetëruar qysh në shekullin e XIX kishin gjetur mënyra të ndryshme për ruajtjen, apo konservimin e traditës popullore. Një mënyrë e mbrojtjes së kësaj trashëgimie shpirtërore, por edhe materiale, ishte publikimi i saj nëpër përmbledhje të ndryshme, pastaj arkivimi dhe studimi i saj nëpër institucione gjegjëse, por edhe deponimi dhe ekspozimi i saj nëpër muzetë e ndryshëm. Të njëjtën gjë, nënkuptohet shumë më vonë, apo më mirë thënë, pas Luftës së Dytë Botërore e kishte bërë edhe Maqedonia, por fatkeqësisht, shqiptarët shumë pak kishin shijuar aromën e këtyre institucioneve, andaj si rrjedhojë edhe një pjesë e krijimtarisë së tyre shpirtërore dhe materiale nuk do të gjente vendin e nevojshëm në këto institucione. Kjo krijimtari duke mbetur jashta përkujdesjes institucionale do të tretej në dheun e harresës, por një pjesë e saj arriti fatmirësisht t'i shpëtonte “dhëmbit” të kohës në saj të aktivitetit, apo entuziazmit dhe dashurisë së madhe të disa individëve.

Këta individë me një vullnet të pashoq e të pathyer, arritën të eksplorojnë dhe njëherit të publikojnë një pjesë të këtij thesari folklorik të shqiptarëve të Maqedonisë. Pothuajse çdo rajon i banuar me shqiptarë në Maqedoni, pati ndonjë mbledhës të pasionuar të folklorit i cili u përkujdes për publikimin e tij. Si ilustrim, vetëm mbledhësja dhe studiuesja e folklorit të Pollogut, apo rrethinës së Tetovës dhe Gostivarit, Edibe Selimi – Osmani në dy libra të saj me titull *Lirika popullore në trevat e Tetovës dhe Gostivarit* kishte arritur të publikonte afër 2509 këngë. Këto këngë të të gjitha llojeve dhe nënlllojeve të lirikës së trevave të apostrofuara paraqesin monumentin më të madh

të krijimtarisë sonë popullore. Jo vetëm ky rast i mësipërm si më tipik, por edhe disa raste të tjera flasin se kjo krijimtari popullore verbale, megjithatë arriti të regjistrohet dhe të publikohet, por në një masë të konsiderueshme. Në këtë drejtim pothuajse në të gjitha zonat e banuara me shqiptarë në Republikën e Maqedonisë u publikuan përmbledhje me këngë popullore, por me siguri se jashta tyre mbetën edhe shumë këngë të tjera që ndoshta janë tretur njëherë e përgjithmonë. Përparësia dhe vlera e përmbledhjeve në fjalë qëndron në faktin se autorët e tyre burojnë nga rajonet në fjalë, pasi duke qenë pjesë përbërëse e këtyre mjediseve, por edhe pjesëmarrës të drejtpërdrejtë në ndejat e ekzekutimit të këngëve, kanë ditur më së miri të bëjnë përzgjedhjen dhe transkriptimin burimor të teksteve të këngës. Të gjitha përmbledhjet janë të pajisura edhe me fjalorë që shpjegojnë fjalët, apo lokalizmat e panjohur. Ndoshta, dobësia e vetme e këtyre përmbledhjeve mbetet mungesa e melografimit të këngëve, pasi nëse i referohemi studiuesit të njohur Alan Dandis se çdo krijim i natyrës verbale paraqet gërshetim të tekstit, teksturës (ekzekutimit) dhe kontekstit (Dundes, 1980: 20–32), atëherë me siguri se në të ardhmen do të jetë vështirë të bëhet rikonstruksioni i teksturës (ekzekutimit), së tyre. Në këtë drejtim përjashtim bëjnë disa këngë të shqiptarëve të Maqedonisë që i publikoi në përmbledhjet e tij Lorenc Antoni i cili në cilësinë e etnomuzikologut arriti të publikonte jo vetëm anën e tyre tekstore, por edhe atë melografike. Pra, sa i përket folklorit letrar shqiptar në Maqedoni mund të konstatohet se një pjesë e tij, sidomos në cilësinë e këngëve ka arritur të publikohet, por e njëjta gjë nuk mund të thuhet edhe për prozën popullore, publikimet e së cilës mund të numërohen vetëm me gishtat e një dore. Kjo do të thotë se në të ardhmen

aktivitetet e folkloristëve duhet të orientohen kah kjo sferë e palëvruar, sidomos në kontekst të grumbullimit dhe publikimit të materialit të saj.

Edhe zhanret e shkurtëra, si fjalët e urta, kashelashet, mallkimet, bekimet, etj., si pjesë e folklorit letrar, edhe më tutje kërkojnë përkujdesin e folkloristëve. Edhe materialet që i referohen sferës së etnologjisë të shqiptarëve të Maqedonisë arritën të publikohen në një masë të caktuar, kurse një libër tipik me vlera të mëdha mbetet ai i dr. Fadil Sulejmanit me titull *Jeta, martesja dhe mortja në Malësinë e Tetovës*. Brenda kopertinave të këtij libri është sistemuar një material tejet arkaik dhe joshës nëpërmjet të cilit mund të venerohen shumë rite, doke e praktika zakonore me prapavijë pagane që janë ushtruar gjatë fazave më të rëndësishme të ciklit jetësor të individit. Një libër tjetër i cili po ashtu ngërthen lëndë të lashtë dhe tejet interesante është edhe ai i Edibe Selimi – Osmanit me titull *Rite e besime popullore në viset e Tetovës dhe të Gostivarit*. Librat në fjalë, por edhe disa libra të tjerë, megjithatë nuk do të thonë se e kanë mbushur boshllëkun që ndihet në këtë sferë. Pra, edhe në fushën e etnologjisë mungojnë publikime të natyrës pozitiviste, sidomos nga fusha e kulturës materiale ku përfshihen arkitektura popullore, veshjet popullore e kështu me radhë. Nënkuptohej se në këtë drejtim ka edhe publikime të caktuara të kësaj sfere, por kjo është pak dhe nevojitet më shumë duke e pasur parasysh gjerësinë tematike të kësaj disipline shkencore – folkloristikës. Ndoshta, në të ardhmen është i nevojshëm realizimi i makroproekteve shkencore me ekspedita të cilat në radhët e tyre do të përfshinin të gjitha profilet e studiuesve, si etnologë, folkloristë, etnomuzikologë, historianë, arkitektë, gjuhëtarë e kështu me radhë. Kjo mënyrë e eksplorimit të materialit

empirik në të gjitha zonat e banuara me shqiptarë në Maqedoni, ndoshta do të rezultonte me sukses të caktuar, mes tjerash, edhe në grumbullimin dhe sistematizimin e materialit folklorik dhe etnologjik. Në raste të caktuara do të ishte i mirëseardhur edhe krijimi i rrjetit të bashkëpunëtorëve të jashtëm të cilët si njohës të mirë të terrenit nga i cili do të vinin do të sillnin materiale autentike, apo burimore nga sfera e folklorit dhe etnologjisë dhe do të pasuronin dukshëm arkivin gjegjë. Nënkuptohej se qendra e organizimit të aktiviteteve në fjalë do të ishte Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore dhe Kulturore të Shqiptarëve të Maqedonisë. Në fund mund të nxirret konstatimi i përgjithshëm se krahas disa publikimeve me material etnologjik dhe folklorik të shqiptarëve në Maqedoni, megjithatë mbetet edhe shumë për t'u bërë, sidomos në planin e vjeljes së materialit empirik, pasi nuk mund të pretendohet studimi i këtyre lënieve pa një gjë të tillë.

Gjendja dhe perspektiva: Nëse i referohemi gjendjes ekzistuese, apo pozitës së etnokulturës shqiptare në Maqedoni, atëherë satisfaksioni më i madh është fakti se krahas instituteve të tjera në Maqedoni, ekziston edhe Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore dhe Kulturore të Shqiptarëve në Shkup, themelimi i të cilit padyshim se është një e arritur e madhe. Ndërkohë, që aktivitetet e tij të jenë efikase dhe të shtrihen në të gjitha disiplinat e dijes albanologjike, është i nevojshëm mbindërtimi dhe ekuipimi i degëve të tij me të gjitha profilet e studiuesve, si dhe infrastrukturën e nevojshme teknike. Padyshim se publikimet e fundit nga Instituti në fjalë si dhe organizimi i disa aktiviteteve në nivel të simpoziumeve, konferencave shkencore, tribunave shkencore, promovimeve të librave e kështu me radhë, janë në funksion të kërkimit dhe profilizimit të identitetit të tij shkencor. Nëse më lartë theksuam se mbrojtja,

apo ruajtja e trashëgimisë shpirtërore, mes tjerash, nënkupton edhe arkivimin e saj, atëherë mbetet çështje imediate edhe themelimi i këtij sektori në kuadër të Institutit në fjalë në të cilin do të deponohet, sidomos materiali i vjelur në terren mbi të cilin pastaj ndërtohen shkencat, sidomos ato të natyrës empirike.

Në kontekst të mbrojtjes së trashëgimisë kulturore, në Maqedoni ekziston edhe korniza ligjore. Në nenin 5, paragrafi dy, të kësaj kornize thuhet: “mbrojtja e trashëgimisë kulturore është e interesit publik dhe realizohet në mënyrë të obligueshme në mbarë territorin e Maqedonisë”. Pra, shteti ka për detyrë të mbrojë trashëgiminë kulturore në të gjithë territorin e tij, pa marr parasysh ngjyrimin e saj etnik, por fatkeqësisht kjo nuk ndodh në realitet. Në kornizën e njëjtë ligjore, në nenin 108 thuhet: Ministri i Kulturës jep vendim me të cilin i autorizon institucionet të cilat merren me valorizimin dhe rivalizimin e trashëgimisë shpirtërore. Deri tani këtë autorizim e kanë institutet tjera, si Instituti i Gjuhës Maqedonase, Instituti i Folklorit, Instituti i Kulturës së Vjetër Sllave, Muzeu i Maqedonisë, por jo edhe Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore dhe Kulturore të Shqiptarëve të Maqedonisë, meqenëse procedura për këtë është në vazhdim e sipër.

Në funksion të jetësimit të kornizës ligjore në fjalë, viteve të fundit në kuadër të Ministrisë së Kulturës është themeluar edhe Drejtoria e Mbrojtjes së Trashëgimisë Kulturore në arkën e së cilës janë derdhur mjete marramendëse financiare, por elementi shqiptar, pak ose aspak, nuk është i pranishëm në këtë institucion. Drejtoria në fjalë, apo autoritetet e saj, promovojnë vlera monoetnike e monofetare, madje edhe duke sfiduar seriozisht raportet ndëretnike, siç ishte rasti me Kalanë e Shkupit. Mbrojtja e trashëgimisë kulturore bëhet

edhe nga Muzetë e ndryshëm që ekzistojnë në Maqedoni, qoftë me karakter republikan, apo rajonal, por kjo çështje mbetet një rrëfim në vete, pasi edhe këtu elementi shqiptar edhe më tej është i pahetueshëm, apo tentativat e faktorit shqiptar kanë qenë të pamjaftueshme për të ushtruar trysninë e tyre.

Krejt kësaj gjendje dhe pozite jo edhe aq të volitshme të etnokulturës shqiptare në Maqedoni, sikur t'ia shtojmë edhe mungesën e kuadrit shqiptar, atëherë gjendja bëhet edhe më alarmante dhe shqetësuese. Në Maqedoni, mund të gjesh profile të ndryshme të shkencave shoqërore, por e ke shumë të vështirë të gjesh etnologë, arkeologë, historianë të artit, sidomos nga radhët e shqiptarëve. Kjo gjendje e tillë, ndoshta imponon nevojën e themelimit të Katedrës së Etnologjisë, Arkeologjisë dhe Historisë së Artit në kuadër të USHT-së, në të cilën do të bëhej, rekrutimi dhe aftësimi i profileve të tilla deficitare.

Etnokultura shqiptare e Maqedonisë është e begatshme dhe e llojllojshme, por ajo kërkon përkujdesje dhe kultivim të saj. Nëse Jugu i Shqipërisë krenohet me polifoninë tanimë nën mbrojtje të UNESCO-s, kurse Veriu i Shqipërisë dhe Kosova me këngët e kreshnikëve që trokasën në dyert e UNESCO-s, edhe shqiptarët e Maqedonisë kanë perlat e tyre, si këngëtimin specifik dyzërësh, apo paradigmën e melosit kërcovar, veshjen e fshatrave të zonës së Rekës, Sallarevës e Patishka Rekës, artizanatet e shumta, e kështu me radhë, të denja për çdo lloj respekti.

Në një thirrje drejtuar popullit gjerman, filozofi i madh Fihte në emër të paraardhësve të tij, shkruante: “Ata ju thërrasin: Jeni përfaqësuesit tanë, përcillenit kujtimin tonë tek ata që vijnë më pas, aq të mbushur me nder dhe të pacënuar siç

kishte mbërritur deri te ju, dhe sa të lavdëruar do të jeni që e keni pranuar dhe që jeni pasardhësit tanë” (Thiesse, 2004:73).

Përmbyllje: Nga gjithë kjo që theksuam më lartë nuk do të thotë se shqiptarët e Maqedonisë duhet të bëhen rob të imitimit të gjedheve të kulturës tradicionale dhe t’i mbajnë sytë vetëm kah retrovizori i automobilit që ec përpara, pasi kështu e humbin orientimin në kohë dhe mbeten peng i së kaluarës duke u përplasur njëherit me të ardhmen e cila nxjerr në sipërfaqe vlera krejtësisht të tjera. Nuk duhet harruar edhe fakti se me traditën në raste të caktuara edhe manipulohet dhe nëpërmjet saj bëhet indoktrinimi i njerëzve në dobi të elitave pushtetmbajtëse. Në të vërtetë, bartësit e pushtetit ndonjëherë e shfrytëzojnë traditën si mjet për mbajtjen, apo ruajtjen e fuqisë duke vënë në dukje vazhdimësinë e rrejtshme me të kaluarën e largët në të cilën thirren e mbështeten. Kthimi kah tradita, sidomos në hapësirat ballkanike, vlerësohet si rezultat i synimit të vetëdijshëm politik, si legjitimim i pozitës politike të individit (personalitetit), përkatësisht partisë, ose në instancë të fundit, legjitimitetit të pushtetit. Fatkeqësia e kthimit të traditës në shoqërinë tonë qëndron në atë se mundësohet arkaizimi i shoqërisë, apo ngurtësimi i vlerave tradicionale që ndonjëherë bien ndesh me logjikën e modernitetit. Në këtë konstatim të çon prania e ikonografisë mitomane, tepri së idololatrike dhe kështu vulgar. Në këto rrethana humbet hapi me kohën dhe me identitetin që e prodhon koha e modernitetit. Nënkuptohej se pa traditë nuk ka kulturë, por njëherit do të ishte i dëmshëm fakti nëse një kulturë ngurtësohet dhe tenton që të tanishmen ta interpretoj me dioptrinë e së kaluarës. Me këtë rast del në skenë tradicionalizmi si dukuri negative socio-kulturore.

Pra, ruajtja, apo mbrojtja e trashëgimisë, apo në rastin konkret – folklorit, duhet të nënkuptohet si një veprim, apo tendencë me prapavijë kryesisht njohëse për ta mbajtur të gjallë frymën e kohës së kaluar e cila ka prodhuar botëkuptime specifike ndaj realitetit objektiv si rrjedhojë e rrethanave të ndryshme në të cilat është vepruar. Ne padyshim se duhet ta kultivojmë dashurinë ndaj këtyre artefakteve kulturore, pasi nëpërmjet tyre përdëftojmë se jemi pjesë përbërëse e botës së qytetëruar e cila manifeston një kujdes të posaçëm ndaj së kaluarës duke gjetur mënyra dhe forma të ndryshme për ta ruajtur, apo konservuar atë në trajtën parake, apo autentike si një vlerë të pacënuar kulturore të paraardhësve të vet. Në këtë drejtim, ne edhe nuk kemi çka t'u ofrojmë të tjerëve, përveç vlerave tona etnokulturore. Në funksion të mbrojtjes së trashëgimisë shpirtërore duhet të jetë edhe popullarizimi i saj nëpërmjet mekanizmave dhe instrumenteve gjegjëse. Kjo do të nënkuptonte realizimin e emisioneve cilësore dokumentare shkencore, organizimin në shkallë vendore dhe republikane, por edhe mbarëkombëtar e më gjerë, të festivaleve të karakterit folklorik, ekspozitave, seminareve, simpoziumeve e kështu me radhë.

Nënkuptohet se trashëgimia, apo tradita, përkatësisht përmbajtja e tyre, ngërthen vlera të padiskutueshme të cilat ndonjëherë shërbejnë edhe për të zgjeruar horizontin e inspirimeve të ndryshme. Një ndër filozofët më të mëdhenj gjerman Hans G. Gadamer në ndërtimin e hermeneutikës së vet filozofike, në shumë segmente të saj, mbështetet tek idetë e Platonit duke e cilësuar atë, përkatësisht veprën e tij si metaforë të një burimi të pashtershëm nga i cili vazhdimisht rrjedh ujë i kulluar dhe i pastër dhe si i tillë jo vetëm që të ofron pije freskuese, por njëherit të nxit edhe drejt

inspirimeve të reja mendore. E tillë është edhe tradita, përkatësisht elementi i saj më reprezentativ – folklori, pasi ai i referohet burimit, kurse burimi nënkupton të lashtën, apo arketipin. Duke gjakuar pas arketipit, gjakojmë pas gjurmëve të qenies sonë nëpër vertikalishtet kohor e këtu diku me siguri se i gjejmë rrënjët tona kulturore me të gjitha degëzimet e ndryshme që reflektohen në trajtë të modeleve kulturore në përmbajtjen e krijimtarisë sonë të begatshme popullore.

BIBLIOGRAFIA dhe shkurtesat:

Dundes, Alan (1965): *The study of folklore*. Upper Saddle River. Nj: Prentice Hall.

Dundes, Alan (1980): *Interpreting folklore*. Indiana University Press. Bloomington.

Dushi, Arbnora (2011): *Folklori përtej kufijve*. Instituti Albanologjik – Prishtinë. Prishtinë.

EPK (1993): *Enciklopedija političke kulture*. Savremena administracija. Beograd.

Lozica, Ivan (1990): *Izvan teatra. Teatrabilni blaci folkloru u Hrvatskoj*. Zagreb.

Rihtman – Auguštin, Dunja (2001): *Etnologija i etnomit*. Zagreb.

Симс, Марта, Стивенс, Мартин (2010): *Жив фолклор. Вовед во проучувањето на луѓето и нивните традиции*. Академски печат. Скопје. 2010.

Thiesse, Anne-Marie (2004): *Krijimi i identiteteve kombëtare. Evropa e shekujve XVIII – XX*. Dukagjini. Pejë.

MIXHAIT POLLOZHANI

Universiteti Shtetëror i Tetovës

TRASHËGIMIA KULTURORE SHQIPTARE NË MAQEDONI NË (PA)MËSHIRË!

Dikush përmendi *Mbrojtjen e trashëgimisë kulturore shqiptare në Maqedoni*, tingëllon shumë bukur por aspak reale. Sepse, me keqardhje duhet konstatuar që në fillim, se nuk mund të flitet për mbrojtje të trashëgimisë kulturore shqiptare në Maqedoni. Them kështu, sepse për të nuk kujdesen askush, as ata dhe as ne!

Cilët janë ata? Ata janë institucionet shtetërore të cilat skajshmërisht janë uzurpuar dhe kontrollohen nga maqedonasit. Dhe ne jemi ata të cilët fare nuk sakrifikojmë nga rahatia kolektiv dhe individual për ti dalë në ndihmë trashëgimisë sonë kulturore. Edhe nëse kjo gjë ndodhë ndonjëherë, (që më shumë është deklarative se sa korrekte) ajo bëhet për qëllime të përfitimit politik, apo për pozuar për mediumet, dhe për asgjë më tepër. Dhe për fat të keq kështu vazhdon dekada me radhë që trashëgimia kulturore shqiptare në Maqedoni të lihet në (pa)mëshirën e kohës!

Meqenëse unë i përkas grupit të atyre që vokacion profesional kanë pikërisht hulumtimin dhe studimin e trashëgimisë si dhe veprimtarinë muzeore, jo njëherë kam ngritur probleme në lidhje me gjendjen e trashëgimisë në Maqedoni. Vetëm t'ju përkujtoj një titull të botuar dhjetë vite më parë: **“Trashëgimia kulturore ti përkas edhe trashëgimtarit”**, i cili fillon kështu: *“Mbase është rasti i vetëm në botë, kjo që po ndodh me shqiptarët në Maqedoni, që në asnjë institucion që merret*

me mbrojtjen e trashëgimisë kulturore të mos ketë asnjë të punësuar, e le më kuadër profesional shqiptar...”.

Gjendja faktike asokohe ishte kjo: Nga 20 institucione ekzistuese në Maqedoni dhe me mbi 70 kuadro, kryesisht arkeolog dhe historian të arit, nuk ishte të punësuar asnjë kuadro shqiptar¹. Edhe pse kishte të atillë që të diplomuar pritnin vite me radhë, por kush nuk e çante kokën për ta. Kjo do të thotë se ata nuk e çanin fare kokën për trashëgiminë arkeologjike. Kjo gjendje e cila mbretëronte që në vitet e komunizmit ajo vazhdoi të jetë e atillë edhe deri në vitin 2001.

Fatkeqësisht, gjendja aspak më e mirë nuk është as sot. Sepse po qe se thirremi në numra, del se sot kemi të punësuar një arkeolog, një historiane të artit, dy konservues, dhe ndonjë tjetër të kësaj fushe që unë mund të mos kem informacion. Dy institucione shqiptare llogariten: **Instituti për trashëgimisë kulturore** në Shkup, dhe **Qendra për konservim** e themeluar viteve të fundit në Gostivar, po përballen me probleme burokratike por edhe me mungesën e kuadrit të duhur².

Ky ishte aspekti institucional me të metat formale – juridike dhe teknike dhe të metat tjera të mbrojtjes dhe përkujdesjes së trashëgimisë. Ndërkaq, një problem gjithashtu shqetësues dhe akoma më shumë është edhe aspekti përmbajtjesorë i përkujdesjes së trashëgimisë. Ç’dua të them me këtë? Fjala është pra se si i qasemi ne si shqiptar këtu në Maqedoni sot trashëgimisë kulturore, qoftë si ndërgjegje qytetare, por për më shumë si-domos si kompetencë shkencore dhe përgjegjësi profesionale.

¹ Mixhait Pollozhani, *Trashëgimia kulturore ti përkas edhe trashëgimtarit*, Mozaik Arkoelogjik, Shkup, 2001

² Në të këto institucione mungojnë arkeologë, historianët e artit, por edhe kuadro tjera deficitare të cilët do të kontribuonin në lëmin e trashëgimisë kulturore të parahistorisë, antikitetit dhe mesjetës.

Pra, koj parantezës le të shërbejë për një pasqyrim të gjendjes reale si dhe për ndërtimin e qëndrimit ndaj qasjes së mbrojtjes së trashëgimisë kulturore në përgjithësi, si dhe të asaj shqiptare në veçanti. Ndonëse parimet universale të përkujdesjes trashëgimore vështirë e kanë të aprovojnë një ndarje të këtillë, pra me logjikën në baza etnike, ne megjithatë do ta pranojmë edhe këtë konceptim. Por, ama është definicioni i pamohueshëm që trashëgiminë kulturore në çdo vend të qytetëruar të botës e mbrojnë ligjet dhe institucionet përkatëse. Si e tillë ajo pastaj evidentohet, shpallet monument i klasifikuar në kategori të ndryshme, hulumtohet, interpretohet, konservohet, prezantohet dhe mbrohet.

Mbase nuk do të i isha qasur nga ky këndvështrim, po të mos më kishte nxitur shembulli i hartimit të programit të një lënde universitare, ku bëhej fjalë për lëndën **Historia e civilizimi – Qytetërimi evropian**. Lëndën në fjalë e ligjëron një alamet profesori, i cili gojën e ka gjithë ditën plot me trashëgiminë kulturore kombëtare, ndërkohë që, në programimin e librit të tij ai i kishte përfshirë të gjitha kulturat botërore, duke filluar që nga parahistoria dhe deri tek kultura islame, por vetëm **qytetërimi dhe kultura ilire** nuk figuronte aty. Ndonëse kjo nuk është temë e kësaj tryeze, por ama kjo flet mjaft. Ne kërkojmë që të tjerët të na e respektojnë kulturën tonë, kurse vetë sillemi me mos përfillje ndaj saj.

Dhe si do ta detektojmë dhe do ta studiojmë dhe do ta interpretojmë kulturën ilire kur shqiptarët kanë qasje minimale, për të mos thënë kurrfarë kontakti me hulumtimet arkeologjike që për dekada me radhë po realizohen në Maqedoni. Sipas të dhënave të publikuara nga institucionet gjegjëse të trashëgimisë, në territorin e Maqedonisë aktualisht

janë evidentuar më shumë se 4700 lokalitete arkeologjike³, që një numër i vogël është hulumtuar plotësisht. Por në mungesë të kuadrove shqiptare rezultatet e hulumtimeve arkeologjike të interpretuara dhe të prezantuar në të shumtën e rasteve në mënyrë tendencioze.

Një botëkuptim i këtillë vërehet edhe tek pjesa më e madhe e studiuesve të këtyre fushave. Vetëm të përkujtojmë qasjen dhe qëndrimin refuzues ndaj **Periudhës së paleokristiane**⁴ kur kemi një kthesë të fuqishme në favor të besimit fetar monoteist. Pikërisht në këtë periudhë pason ndërtimi i një numri të madh bazilikash dhe kishash paleokristiane, që njëherësh shprehin përqafimin e fesë krishtere nga ana e popullatës vendas gjatë antikitetit të vonë.

Ndërkohë që **Periudhës bizantine**⁵ akoma më shumë është neglizhuar nga ana e studiuesve shqiptar. Nuk mund të mos përfillen një administratë që ka vazhduar të organizoi jetën e gjithëmbarshme për shumë shekuj në trojet tona. Kjo është jo profesionale dhe e pafalshme. Të përkujtomë vetëm disa shembuj që ndërlidhen me këto dy epoka që në jetën e shqiptarëve kanë lënë gjurmë. Të këtilla janë bazilikat, kishat, si dhe shumë objekte tjera të karakterit fetar por edhe publik. Pastaj, personalitetet e shquar të qytetërimit botëror, si **Justini**,

³ Паско Кузман, *Археолошки локалитети*, Македонски културно наследство, Скопје 2008, 11

⁴ Në punimin e magjistraturës të titulluar Monumentet paleokristiane të kultit në Maqedoninë Perëndimore, të mbrojtur nga Mixhait Pollozhani në vitin 2004 në Universitetin e Tiranës, pasqyrohet gjendja reale dhe rëndësia e krishterizmit për trevat tona.

⁵ Вожидар Флоријанчиќ, Албанци у византиским изворима, илири и албанци, САНУ, 10, Београд 1988, 283 – 322.

dhe sidomos **Justiniani i Parë**⁶, të cilët ndonëse u shpallën perandor të Perandorisë Bizantine kurrë nuk patën harruar se janë me prejardhje nga rrethina e Shkupit. Respektin për vendlindjen e tyre, Shkupin, ata e patën dëshmuar duke ndërtuar edhe një qytete dhe objekte të rëndësishme të infrastrukturës për funksionimin e jetës normale.

Dy pinjollët e fiseve shqiptare⁷ shumë të rëndësishme për mesjetën e trojeve tona, siç kanë qenë: **Progon Zgurraj** dhe **Andrea Gropa**, që kanë dhënë aq shumë për qytetin e Ohrit, por edhe për qytetet tjera shqiptare. Por edhe pse këto dy personalitet kanë kontribuar aq shumë emri i tyre nuk merret në konsideratë sa duhet, qoftë nga studiuesit, por edhe qoftë nga shoqëritë në Maqedoni dhe Shqipëri.

Nëpër kishat në Maqedoni janë gjetur vepra fresko–pikturale dhe ikonografike të krijuara nga dora e mjeshtërve shqiptar, **Onufri**⁸, siç është rasti në Zërze⁹ të Prilepit dhe Slepçe¹⁰ të Demir Hisarit, pastaj, **vëllezërit Zografi**, etj. Dhe ne pothuajse fare nuk i kemi përfillë, dhe kështu të tjerët, në drejtpërdrejtë maqedonasit i përvetësojnë këto emra. Rëndësi të veçantë kanë luajtur edhe rilindësit tjerë shqiptarë të cilët kanë vepruar këtyre anëve, **Pjetër Bogdani**, **Josif Bageri**, etj, duke dhënë aq

⁶ Mixhait Pollozhani, *Shkupi dhe Justiniana Prima në hulumtimet arkeologjike*, Aktet, Revistë shkencore e Instituti Alb – Shkenca, Vol. III, Shkup, 2010, 660 – 666

⁷ Shih: *Shqipëria midis bizantin dhe perëndimit*, Historia e Popullit Shqiptar I, Tiranë, 20.., 224 – 270

⁸ Shyqëri Nimani, *Onufri dhe piktorët tjerë mesjetar shqiptarë*, Prishtinë, 1987.

⁹ Викторија Поповска – Коробар, *Манастир Зрзе*, Христијански споменици, Скопје 2008, 144 – 149

¹⁰ Мирјана М. Машниќ, *Манастир Слечче – Демир Хисар*, Христијански споменици, Скопје 2008, 160 – 165

shumë për ndërtimin e identitetit ilir – arbëror, por edhe për mbarë qytetërimin ballkanik dhe me gjerë.

Dhe për të qenë hipokrizia akoma me madh, mospërfilljen e kulturës bizantin (që shpesh herë e identifikohet vetëm si kulturë sllavo–bizantine) përpiqemi ta kompensojmë me kulturën islame. Por, për fat të keq edhe këtë e bëjmë në mënyrë jo adekuate. Nuk e kam ndërmend të ndalem tek aspekti fetar, por vetëm do të përkujtoja fakte që flasin se si në mënyrë të pa përgjegjshme e dëmtojmë edhe atë që quhet trashëgimi e kulturës islame.

Vetëm po të merret fenomeni i ndërtimit të xhamive viteve të fundit. Gjatë ndërtimit të tyre jo vetëm që nuk përfillen aspak tradita stilistike të objekteve fetare islame të njohura për nën qiellin tonë, por gjatë rindërtimit të xhamive shpesh ndodh që të shemben nga themeli ato të cilat ruajnë në strukturën e tyre arkitektonike elemente burimore dhe mjaftë me vlerë monumentale, dhe në vend të tyre ndërtohen objekte të reja pa ruajtur as edhe një element të objektit paraprak. Kjo ndodhë edhe me objektet tjera të kultit, dhe të atyre të përdorimit publik. Shembullin e kemi këtu pranë nesh, në **Çarshinë e Vjetër** të Shkupit¹¹, por gjendja mjaft alarmante është edhe në viset tjera Maqedoni.

Sidomos kur jemi tek trashëgimia islame duhet theksuar gjendjen që po përjeton ruajtja dhe kultivimi i traditës së arkitekturës osmane në trevat tona. Vetëm po ti hedhësh një sy pamjes së xhamive, numri i të cilave po shtohet për çdo ditë e më shumë, duket qartë se kemi të bëjmë me një zhdukje sistematike pothuajse të asaj arkitekturës burimore të xhamive këtu në Maqedoni. Ka një numër të xhamive të

¹¹ Лидја Кумбараџи – Богоевиќ, Османлики споменици во Скопје, Скопје, 1998

vjetra, që në aspekt stilistik përmbanin vlera të mirëfillta të traditës arkitektonike osmane, që janë rrënuar nga themeli, siç ka ndodhë me **Burmali Xhaminë** në Shkup, **Xhaminë e Haxhi Kasëmit** në Ohër, etj. Sidomos vlen të përkujtohet ajo që ndodhi dhjetë vite më parë me **Xhaminë Imaret** në Ohër, e cila u rrënuar nga themelet me aprovinin e përfaqësueseve institucional nga Maqedonia dhe Turqia. Shembujt e lart-përmendur lidhen me veprimin diskriminues institucional që është një politik e njohur më këtu tek ne. Por për fat të keq, kemi shembuj kur në mënyrë vullnetare po zhduken vlerat e mirëfillta arkitektonike islame, dhe në vend të tyre ndërtohen xhami stilesh të ndryshme. Sidomos kjo ndodh me shembjen e disa xhamive nga themeli dhe rindërtimin, jo sipas parimeve urbanistike e arkitekturore, por sipas dëshirave diletante të grupeve të caktuara besimtarësh, apo edhe sipas qëllimit imponues të donatorëve që kryesisht vinë nga bota e lindjes së afërt dhe të mesme.

Aspak më mirë nuk qëndrojnë edhe vlerat tjera me karakter kombëtar. Akoma më të freskët e kemi një emër shumë të rëndësishme të artit figurativ, ai është **Adem Kastrati**, i cili paraqet institucion në vete artistik figurativ, dhe se krijimtaria e tij është një trashëgimi e mirëfilltë kombëtare dhe universale¹². Të tjerët emrat e këtillë i kanë ngritur në pedestal. Ne, për fat të keq thuajse nuk kemi bërë asgjë për të, në ndërkohë që veprat e tij për shkak të moskujdesjes institucionale në forma të ndryshme ato po shpërndahen anekënd.

Sigurisht që ka edhe shumë shembuj tjerë që nuk flasin mirë për gjendjen e trashëgimisë kulturore tek ne. Dhe ne përsëri

¹² Në pritje është botimi i monografisë kushtuar jetës dhe veprës së Adem Kastratit të autorit Mixhait Pollozhani, ku do të shpalohet figura e këtij artisti nga të gjitha dimensionet artistike.

fajin do ta hedhim shtetit, që mbase edhe me të drejtë. Këtu edhe qëndron problemi. Do të kërkojmë themelimin edhe të institucioneve tjera shqiptare për mbrojtjen e trashëgimisë. Megjithatë, unë jam ithtar i një filozofie tjetër. Duke u nisur nga përvoja e deritanishme, sidomos duke para se si ne i bëjmë punët, nuk kemi dëshmuar se jemi serioz dhe të vendosur që ti çojmë projektet deri në fund. Kemi institucione shqiptare të posa formuara dhe të pa konsoliduar sa duhet. Por kemi pasur edhe ndonjë drejtues shqiptar të institucioneve ekzistuese shtetërore që bëjnë pazarllëqe me monumente e trashëgimisë.

Ndaj kjo gjendje, më shtynë të them se duhet bërë çmos që kuadrot shqiptare të depërtojnë nëpër institucionet ekzistuese të trashëgimisë, qofshin ato muze, qendra të konservimit, galeri, etj. Sepse, ashtu do ta përfillim faktin, që si taksapagues të këtij shteti vendin e kemi brenda tyre, kurse kuadrove të rinj do tu hapej perspektiva profesionale, do të ndërtoheshin dhe do të specializoheshin profesionalisht, do ta ndihmonin trashëgimin kulturore shqiptare, dhe do ta pengojnë diletantizmin të fusë hundët në këtë lëmi sa human aq edhe kompleks dhe të rëndësishëm të qytetërimit të nj vendi, një populli, apo një kombi.

HALIM PURELLKU

Universiteti Shtetëror i Tetovës

TRASHËGIMIA KULTURORE SHQIPTARE PERBALLË POLITIKËS KULTURORE SHTETËRORE

Sot me termin "kulturë" nënkuptohet krijimtaria e përgjithshme njerëzore qoftë ajo materiale apo shpirtërore. Ashtu që çdo bashkësi shoqërore krijon kulturën e vet, do të thotë se edhe populli shqiptar ka krijuar kulturën e tij.

Trashëgiminë kulturore e përbëjnë më shumë kategori, të cilat janë të ndryshme si gjuha, religjioni, veçoritë etnologjike, zakonet, tiparet fizike etj.. Trashëgimia kulturore si koncept ndahet në trashëgimi kulturore materiale (e prekshme) dhe **trashëgimi kulturore shpirtërore apo trashëgimia jo materiale (e paprekshme)**

Trashëgiminë kulturore materiale e përbëjnë: Monumentet kulturore që nga antikiteti e sot; Monumentet e kultit (kultit të krishterë dhe mysliman; kishat, bazilikat, manastiret, xhamitë); Tempujt, faltoret e hershme dhe vendet e shenjta, fortifikatat dhe kështjellat; Etnografia, objekte të kulturës materiale; veshje popullore, vegla muzikore etj.

Ndërkaq, trashëgiminë kulturore shpirtërore apo trashëgiminë jo materiale e përbëjnë: Simbolet shpirtërore etnike/kombëtare, përkatsisht flamuri, himni zyrtar kombëtar etj.; Folklori, muzika popullore; Instrumentet muzikore, si fyelli, kavalli, dajrja, tupani, gajdja, lahuta, çiftelia etj.; Vallëzimi popullor/ vallet popullore; Lojërat popullore; Zakonet tradicionale (simbolikat); Rituale popullore (si rituali i zjarrit etj.)

Institucionet për ruajtjen e trashëgimisë kulturore materiale janë: muzetë, galeritë (kombëtare), arkivat, institucionet e gjërimeve arkeologjike dhe institucionet e restaurimit. Këta institucione bëjnë evidentimin, grumbullimin, përpunimin, ruajtjen dhe valorizimin e dokumentacionit.

Gjatë gjithë kohës shqiptarët e Trevave Lindore shqiptare nuk kishin asnjë institucion përkatës të tillë, i cili do të merrej me ruajtjen dhe kultivimin e trashëgimisë kulturore–historike materiale të shqiptarëve, si: monumentet e kultit (krishterë e mysliman etj.), shkollat, uratë, hanet, shtëpitë monumentale, përmendoret etj. Ndërkaq, institucionet ekzistuese për ruajtjen e trashëgimisë kulturore historike në këtë republikë, për motive politike e etnike, jo vetëm që nuk treguan ndonjë kujdes, por ata e ekskomunikuan trashëgimin kulturore historike shqiptare nga fushëveprimi i tyre. Ata bënë edhe fshehjen nga opinionimi kulturor e shkencor të ekspozitave të trashëgimisë kulturore historike shqiptare, por dhe i rrënuan apo i ndryshuan më shumë objekteve kulturore–historike të shqiptarëve. Gjithashtu, këto institucione u përpoqën të falsifikojnë dhe të përvetojnë trashëgimin kulturore–historike shqiptare, në veçanti objektet e kultit të krishterë (kisha, manastire e tj.) dhe objektet arkitektonike, si p.sh. kullat shqiptare të Rekës së Madhe (Epërme). Mjerisht, një politikë e këtillë kulturore vazhdon të zbatohet edhe sot. Për këtë dëshmojnë faktet se trashëgimia kulturore shqiptare thuhet fare nuk është e ekspozuar në muzetë historik, arkeologjik, etnografik të republikës. Ajo nuk mbrohet nga institucioni shtetëror si Enti për Mbrojtjen e Monumenteve të Kulturës, si dhe as që është objekt studimi i instituteve të specializuara shkencore.

Mbetet që të shpresojmë se një politikë e këtillë kulturore shtetërore ndaj trashëgimisë kulturore–historike të shqip-

tarëve, sa më parë, do të ndryshon për të mirë, por dhe institucionet kombëtare si ky institut ku jemi tubuar sot (Instituti i Trashëgimisë Kulturore të Shqiptarëve) dhe Universiteti në Tetovë do të konsolidohen në mbështetje të ruajtjes dhe të kultivimit të trashëgimisë sonë..

Ndërkaq, me Konventën e UNESCO-s është përkufizuar domethënia e termit "ruajtje e trashëgimisë kulturore", si dhe përcaktohen masat mbrojtëse të trashëgimisë kulturore shpirtërore apo trashëgimisë jo materiale, si: identifikimi, dokumentimi, hulumtimi, prezervacioni, mbrojtja, promovimi, transmissi (nëpërmjet arsimimit formal e jo formal), rivitalizimit.

Sa i përket mbrojtjes, kultivimit dhe studimit të trashëgimisë kulturore-historike shpirtërore apo trashëgimisë jo materiale shqiptare, në Republikën e Maqedonisë është bërë pak më shumë, në krahasim me trashëgiminë kulturore-historike materiale. Në mbledhjen, evidentimin, prezantin, studimin e folklorit, të lojërave popullore, zakoneve tradicionale (simbolikat), ritualeve popullore, të studimeve në fushën e gjuhësisë etj. janë shënuar rezultate optimale. Këto rezultate u shënuan fal iniciativave dhe punës personale jashtë institucionale të një plejade të studiuesve me pasion, por dhe të rrethanave më të favorshme. Në radhë të parë, mundësia për të botuar punimet e tyre në gazetën "Flaka" dhe në revistën për art, letërsi dhe shkencë "Jehona", në Shkup, ishte dhe një motiv më shumë për angazhimin e punëtorëve të kulturës dhe të shkencës në vjeljen, prezantin, valorizimin dhe studimin e trashëgimisë kulturore-historike shpirtërore shqiptare. Do theksuar se në dekadën e fundit një shtytje studimeve albanologjike këtu ndër neve i dhanë edhe Seminari Ndërkombëtar i Albanologjisë, në organizim të USHT dhe

Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore të Shqiptarëve, Shkup, me veprimtarinë dhe botimin e organeve të tyre.

FATMIR SULEJMANI

Universiteti Shtetëror i Tetovës

IDENTITETI SHQIPTAR DHE ROLI I TRASHËGIMISË KULTURORE NË MBROJTJEN E TIJ

Ndër temat e preferuara shqiptare gjatë dy dekadave të fundit ka qenë dhe është akoma ajo e identitetit etnik/ kombëtar, me të cilën, të paktën në Ballkan, merren vetëm fqinjët tanë maqedonas që janë në stinën e kërkimit dhe të sajimit të ankthshëm të shenjave identitare.

Shih për këtë, që në nismë të kësaj kumtese, po e shtrojmë pyetjen: çështje në të vërtetë identiteti?

Sipas ekspertit Antoni D. Smith: (autor i veprës *"Identiteti kombëtar"* – *National Identity*, London 1991), të cituar nga publicisti Shëkzen Maliqi, janë 6 tipare kryesore të një bashkësie kombëtare:

- emri kolektiv i përbashkët;
- miti mbi prejardhjen e përbashkët;
- kujtesa e përbashkët historike;
- një ose më shumë elemente diferencuese të kulturës së përbashkët;
- lidhja me një atdhe të caktuar dhe
- ndjenja e solidaritetit dhe përbashkësisë e një pjese të rëndësishme të popullsisë.

Së këndejmi, për sa u takon tipareve kolektive identitare, kur jemi në pyetje ne shqiptarët, rezulton plotësisht e shpifur dhe tendencioze dilema/ dyshimi që vërdalliset nëpër mediat e shkruara dhe elektronike, nëpër tryeza të rumbullakta dhe

konferenca shkencore, sepse, një për një, e gjejmë veten brenda të gjitha përkufizimeve të mundshme të bëra për identitetin.

Megjithatë, kjo nuk do të thotë se identitetit tonë, të pambrojtur me forma veprimesh institucionale, nuk i kanoset rreziku i shndërrimit në diçka që nuk jemi sot, para së gjithash për shkak të pranimi të pakontrolluar të modeleve të huaja kulturore që sjell me vete *trendi* i pandalshëm i globalizimit.

Për mendimin tim, pa dashur të operoj me teorira konspiracionesh, dilemat dhe dyshimet lidhur me identitetin e shqiptarëve ngrihen për interesa të huaja dhe prej matrapazësh që janë instaluar në të gjitha poret e rëndësishme të jetës sonë. Të kësaj provinience janë intelektualët gjysmagjelë me format liliputësh, gazetarët injorantë me mungesë të dukshme të vetëdijes kombëtare, politikanët tenderokratë dhe interesaxhinj, dhaskalët e dështuar e të shkelur kohe, klerikët monstrumë që i kanë *zët* shenjat e etnisë e shumë të tjerë, që, në mungesë të kapaciteteteve për të mbuluar profesionalisht e me dinjitet fushat e tyre parësore dhe të shtyrë nga interesat mesquine materiale, luajnë lojën e dreqit, duke i shkaktuar dëme të mëdha qenësisë sonë. Të tillët, fjala vjen, me vonesë prej 100 vitesh, përpiqen të ndryshojnë me shpejtësi pikëpanjen rilindase dhe të vërtetat mbi perandoritë e huaja në trojet tona, të konstatuara, të përjetuara e të përjetësuar nga pena e atyre që dhanë gjithçka për krijimin e njësisë së gjuhës, njësisë së kombit dhe njësisë së shtetit shqiptar.

Këta *mohsa*, siç i quan Kadareja, janë trimëruar dhe aktualisht, të mbrojtur nga demokracia e kuptuar mbrapsht, pështyjnë publikisht vlerat tona sublime dhe personalitetet e shquara pa të cilët nuk ka komb. Mjafton të klikojmë në rrjetet sociale të mediave elektronike për t'u ballafaquar me misionet e zuzarta

të shqipfolësve të mbarsur me ortodoksizëm bizantin apo shqipfolësve neoottomanë, që i janë futur me sistem zhveshjes së qenies sonë nga shenjat identitare, duke shfrytëzuar simpatinë e padiskutueshme të njerëzve të thjeshtë ndaj pasardhësve të pushtuesve të dikurshëm, që kanë të përbashkët me ne vetëm religjionin dhe që sot nuk janë më ata që qenë dje...

Kjo ka bërë që, çuditërisht, atëherë kur të tjerët, prej identitetit artificial synojnë krijimin e identitetit të natyrshëm, ne të veprojmë në kahjen e kundërt, duke vënë pikëpyetje të idiotshme para identitetit tonë të mirënjohur botërisht dhe duke e zbritur atë në identitet të imponuar, në identitet zyrtar, në sajë të diktaturës komuniste (siç pretendojnë disa), në identitet gjysmak, të mbështetur vetëm në shtyllën e ndonjërit prej 3–4 besimeve tona fetare që ia kanë dalur gjer më sot të jetojnë paqësisht ndërmjet tyre.

Të këtillë siç jemi, rezultojmë raca më unike e rruzullit tokësor, duke qenë se mbijetuar në stinë të liga shtypjesh e *pogromesh* të tmerrshme, madje dhe nën sundimin shumëshekullor, romak, bizantin e otoman, ku s'e kishim as të drejtën e një shkronjeje të vetme shqipe; duke qenë se mbijetuar dhe teroret 100 vjeçar sllav, kur në vend të shkollave e universiteteve, mediave elektronike e librarive... kishim vetëm odat dhe traditën e pasur folklorike, kurse tregojmë paafësinë tonë për t'mberur ashtu si na ka falur Zoti, në kohë paqeje e lirie diku të plotë e diku relative...

Në dallim prej shqiptarëve të sotëm, Rilindasit e kuptuan rrezikun e shpërbërjes së kombit, ndaj dolën me tëzën: *Feja e shqiptarit është shqiptaria!*, që nuk ishte në funksion të dobësimit të fesë, po në funksion të forcimit të kombit. Sot ndërkaq, kur nëpër shtëpitë tona ka më shumë media elektronike se sa enë guzhinash; kur informacioni nuk mund të pengohet

me asnjë ligj edhe për ne shqiptarët e degdisur në gjashtë shtete ballkanike; kur të tjerët po ringjallin vetëdijet e fjetura më gjatë se vetëdija jonë..., ne, përkundër të dhënës se duket sikur po integrohemi me pjesën tjetër të botës, po e lejojmë dezintegrimin më të pakuptimtë të qenies sonë, të cilën e rrezikojmë vetë në të gjitha dimensionet.

Prandaj, le t'mos na mashtrojnë kosmopolitët e zhugaftë, veçmas le t'mos na i kripin mend se të tjerët kanë ngritur dorë nga mbrojtja e shenjave identitare. Kush nuk e di tani më se dallimi mes nesh dhe popujve të civilizuar evropianë nuk qëndron gjatë, pos në të dhënë se ata mbrojnë vetveten me mekanizma institucionale, kurse ne me përjargje atdhetare çajtoresh e salephanesh. Prandaj duhet ta pranojmë se rreziqet e humbjes së shenjave identitare janë të kudondodhshme, po unë po përmend këtu vetëm disa prej tyre, si:

- Identiteti i shpifur kosovar dhe gjuha kosovariste, që tani, për paradoks, funksionon në praktikë më dukshëm dhe më tmerrshëm se kurrë, veçmas në mediat publike siç është RTK-ja, e cila, fjala vjen, është e thirrur të praktikojë standardin aktual gjuhësor, gjersa albanologët tanë nuk kanë vendosur standard tjetër eventual...;

- Rritja enorme e frymës progreke e prootomane ndër shqiptarët, që po rezulton jo me tendencat e revidimit dhe përplotësimit të historisë me të dhëna të reja, po me tendencën e ndërrimit të shpejtë dhe të pakusht të historisë, që po imponohet me këste të mirëdozuara (fillimisht me gjoja pjesëmarrjen/ hisen tonë në udhëheqjen e përbashkët të njëres prej perandorive më të fuqishme të historisë...). Kështu, pas aq vitesh, sërish flitet për traditën dhe identitetin grek a osman të shqiptarëve, gjoja ata na e paskan dhënë

esencën e identitetit – folklorin, veshjen, traditat, ritualet, zakonet, adetet...;

- Tkurja e qenies sonë vetëm në qenie me përkatësi fetare – orientimi i qëllimshëm i vëmendjes së masave kah gjoja rrezikimi i fesë, në një moment kur më shumë se kurrë më parë rrezikohen vlerat kolektive shpirtërore dhe vetëdija e mirëfilltë qytetare *për Atinë e Fe...*;

- Hapja e pakontrolluar e kolegjeve të huaja (greke, turke, amerikane...), ku gjuha, historia, muzika jonë... kanë statusin e lëndëve minoritare, edhe përkundër të dhënës së nxënësit janë kryesisht shqiptarë. Vizitoni, në mos besofshi, këto shkolla dhe kërkonin nëpër bibliotekat e tyre tituj librash shqip. Nuk do t'i gjeni, natyrisht, sepse kur hapen kolegjet e këtilla, të huajt bëjnë kontrata me kryeqeveritarët maqedonas, që dihet si sillen me lëndët që kanë aromë kombëtare shqiptare, ndërkohë që për nxënësit shqiptarë të atyre kolegjeve e bëjnë obligative gjuhën, muzikën dhe historinë e tyre...;

- Funksionimi i televizioneve me emra të mëdhenj shqip, që 24 orë në ditë emetojnë programe që nuk kanë asnjë lidhje me kodet tona morale, filmat limonadë ding me raporte incestoide, ku vëllai dashuron nusen e vëllait, ku dhëndri heq shpirt pas nuses së kunatit apo motrës së gruas legjitime, ku hamshorët tip dilberësh dashurohen tinxher-shëm në gratë e miqve të tyre e marifete të ngjashme që rëndomësojnë lidhjet abnormale dashurore, duke i shndërruar ato në modele për fëmijët tanë të pafajshëm, të cilëve do të duhej t'u lëmë trashëgim vlera të bazuara në traditën tonë pozitive...;

- Funksionimi i mediave të themeluara me para antis-hqiptarësh të përbetuar, si puna e llatasëve..., që dihet kujt mund t'i shërbejnë;

- Pranimet naive të autoktonive të të tjerëve, me justifikimin se *secili ka të drejtë ta konsiderojë veten ashtu si ia do kokra e qejfit dhe interesit* (e kam fjalën për pranimin e pa kusht të autoktonisë së fqinjëve tanë dhe lidhjen e tyre me popuj antikë, që nxjerr më autoktonë se ne të tjerët, ata që kanë ardhur në këto vise shekuj e mileniume pas nesh...);
- Sharjet dhe fyerjet publike të ndërsyera kundër kuotave më të larta e më të lavdishme të etnisë sonë fatkeqe nga vetë shqiptarët, shqipfolësit dhe nga kush e di se prej kujt tjetër (e habitshme edhe kjo, sepse shqiptarët që kanë ditur të bëjnë mijëra vite burg e të kalojnë nëpër tortura mesjetare për shkak të një ideali madhor – në mbrojtje të flamurit tonë të lashtë, në mbrojtje të heronjëve tanë kombëtarë..., sot nuk preken fare kur ato kuota shahen e fyhen ashiqare nga mjekërcjapë të ndyrë, të cilët jetojnë si kokla në dhjam me taksat tona dhe ushqejnë masat e njerëzve me ligjërata çorientuese të karakterit thjesht politik, që ne do t'i kuptojmë *post festum*, siç i kuptojmë, fjala vjen, dëshmitë tronditëse të Ismail Strazimirit, i cili, në kujtimet e tij të botuara me titullin *“Lufta kundër pavarësisht të Shqipërisë”* (NAIMI, Tiranë, 2010), hedh dritë mbi gjetobashomujët e rremë të çështjes dhe politikës shqiptare të viteve 1912 – 1926, përkatësisht mbi shitjet e interesave vitale kombëtare për paratë e armiqve tanë, pikërisht nga tipat që thirreshin më zëshëm në vlerat kombëtare edhe religjioze, pra në Atdhë dhe në Zot);
- Heqja dorë nga tempujt fetarë në të cilët janë falur e lutur të parit tanë, prishja e pakontrolluar e xhamive të vjetra, bastardhimi i disa tempujve fetarë si puna e teqeve bektashiane, llogarritja e tyre si trashëgimi e huaj etj., etj., që, për mendimin tim, nuk flasin dhe nuk janë në funksion të ndonjë mbrojtjeje të trashëgimisë kulturore shqiptare...

Bazuar në atë që po ndodh me ne aktualisht, duhet ta pranojmë se jemi të rrezikuar, përkundër heshtjes sonë kokëfortë dhe mungesës së gatishmërisë për t'u vënë në mbrojtje të trashëgimisë sonë të rrezikuar shpirtërore e materiale.

Fatmirësisht sot kemi themeluar një tempull që duhet të jetë në funksion të mbrojtjes së kësaj trashëgimie të veçantë e të larmishme kulturore, po a do të mjaftojë kjo për t'ia dalë mbanë kesaj beteje në këtë kohë globalizimesh e humbjesh të përditshme të identiteteve të etnive të dobëta, siç rezultojmë të jemi ne?

Vërtet: si do të mbijetojmë ne shqiptarët e Maqedonisë, me këtë infrastrukturë kulturore për gazep, me qytete si Shkupi, Tetova, Gostivari, Struga, Kumanova, Kërçova..., pa kinema, pa teatro, pa revista letrare, pa institucionet e domosdoshme kulturore, pa interesimin e mirëfilltë për këto çështje të lidershipit shqiptar?

Janë këto pyetje që do të qëndrojnë edhe një kohë para nesh, në pritje të një zgjidhjeje fatlume, po, mjerisht: në një kohë shumë dinamike që nuk pret hapat tanë të kërmilltë.

SEFER TAHIRI

*Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore
të Shqiptarëve – Shkup*

MEDIAT, OPINIONI PUBLIK DHE TRASHËGIMIA KULTURORE NË REPUBLIKËN E MAQEDONISË

Duke qenë se strukturalisht Maqedonia është një shtet i diversiteteve të shumta, mënyra se si bashkësitë dhe grupet e ndryshme shoqërore prezantohen në media dhe se sa mendimeve dhe qëndrimeve të tyre u jepet hapësirë në përmbajtjet mediatike, është me rëndësi madhe për zhvillimin e gjithmbarshëm të shoqërisë dhe për rritjen e mirëkuptimit, tolerancës ndërkulturore dhe bashkëpunimit ndëretnik.

Në politikën mediatike evropiane çështja e pluralizmit mediatik dhe llojllojshmëria përmbajtësore theksohet si aspekt qendror i realizimit të së drejtës për informim dhe liri të shprehjes, të garantuara me nenin 10 të Konventës evropiane për të drejtat e njeriut. Njëri ndër dimensionet kryesore të pluralizmit mediatik është sigurimi i pluralizimit kulturor në media. Mediat masive, veçanërisht ato që transmetojnë lajme dhe informacione, kanë rol qendror kur bëhet fjalë për pasqyrimin dhe ndërtimin e diversitetit kulturor në një shoqëri shumëkulturore.

Si në asnjë vend tjetër shumëetnik, shumëkulturore dhe shumëgjuhësor, në Maqedoni trashëgimia kulturore materiale e zbuluar në lokalitete të ndryshme, sidomos në Kalanë e Shkupit, bëhet fushë në të cilën ndikim të madh ka politika, jo vetëm ajo institucionale kulturore, por edhe ajo e

proveniencave të ndryshme, e gërshetuar me çështjet historike dhe të civilizimeve që në kohëra të ndryshme kanë kaluar dhe kanë lënë gjurmë nëpër këto hapësira të Ballkanit. Rrjedhimisht që kur politika kulturore, ciladoqoftë ajo, qeveritare apo partiake, çështjeve të trashëgimisë kulturore—historike mëton tu jap dimensione të aktualitetit politik dhe vënies së saj në funksion të ripërkufizimit të identitetit të popullit maqedonas, duke e rrahur tezën e re se maqedonasit e sotëm që jetojnë në Maqedoni kanë prejardhje nga antika, natyrshëm krijohen ndarje dhe në vend se ajo të jetë simbol i bashkimit, bëhet sferë që shkakton ndarje të mëdha në vija etnike, sidomos mes shqiptarëve dhe maqedonasve.

Në këtë drejtim përveç debatit publik shkencor, por edhe politik mbi trashëgiminë kulturore në Maqedoni, një frymë nxitjes ndëretnike i kanë dhënë edhe mediat e shkruara dhe elektronike në Maqedoni. Në kohën e globalizimit rapid dhe kur bota sipas teoricienit Marshall Meklluan është bërë një “fshat global”, nuk kanë ngelur pas pa nxitur edhe mediat e reja apo rrjetet sociale: facebooku, twiter blogjet e shumta, youtube, të cilat kanë fuqi të madhe në procesin e komunikimit midis njerëzve.

Megjithëse mediat masive në botën bashkëkohore kanë funksione shumë pozitive, në kuptimin e afirmimit dhe ruajtjes së diversiteteve kulturore, shpesh ato bëhen mjete të cilat shkaktojnë ndasi në opinionin publik dhe në shoqërinë tonë.

Mediat në Ballkan, pra edhe ato në Maqedoni pas viteve të 90—ta dëshmuar se posedojnë fuqi efektive t'i ndajnë njerëzit etnikisht, duke i inkurajuar konfliktet mbi këtë bazë. Mediat masive në Evropën Juglindore ishin përplot me përmbajtje që ishin të bazuara mbi propagandë politike—nacionaliste dhe

gjuhën e mosdurimit dhe urrejtjes ndaj tjetrit (apo të tjerëve) që konsideroheshin si armiq.

Në Maqedoni gjatë dy dekadave të kaluara, por edhe gjatë komunizmit, në media të ndryshme janë evidentuar shembuj të shumtë të raportimit të pakujdesshëm apo të qëllimshëm, në të cilin nuk ka pasur ndjesi për raportet ndërkulturore dhe ndëretnike, por edhe ndërftare në shoqërinë tonë.

Mediat sikur konkurronin në përhapjen e stereotipeve dhe krijimin e pasqyrës sa më negative të atyre që i perceptonin si “të tjerë”.

Në Maqedoni objektivisht diskursi politik dhe shoqëror gjithmonë ka qenë jotolerant, në momente ka pasur tone të urrejtjes, gjë është reflektuar në thellimin e ndarjeve, sepse në Maqedoni me dekada jetojnë dy “botë paralele”, në kuptimin kulturor dhe më të gjerë shoqëror. E gjithë kjo situatë e ndërlikuar ndëretnike dhe dinamikë shoqërore e përcjellë me tendosje të shumta, ka ndikuar tek mediat që të prodhojnë (apo përkufizojnë) dy “realitete paralele”, jo vetëm mbi statusin e shqiptarëve, të drejtat e tyre kolektive, por edhe mbi të kaluarën e tyre të lashtë. Kjo veçanërisht në mënyrë më të theksuar vërehet pas ardhjes në pushtet të partisë djathtiste maqedonase VMRO–DPMNE në vitin 1998 edhe mbi trashëgiminë kulturore të shqiptarëve. Mbi një realitet historik dhe aktual, gjithmonë ka dy të vërteta në Maqedoni, e vërteta shqiptare dhe ajo maqedonase.

Që në një të gërmimeve arkeologjike, që sipas faqes zyrtare të internetit të këtij projekti filluan më 14 maj të vitit 2007, u paraqitën dallimet dhe pikëpanjet e kundërta mes historianëve dhe shkencëtarëve maqedonas e shqiptarë mbi këtë aksion të ndihmuar nga shteti apo qeveria.

Shtypi dhe mediat elektronike shqiptare vazhdimisht kanë alarmuar mbi mospërfshirjen e arkeologëve eminentë nga Shqipëria apo Kosova në këto gjërmime, gjë është kundërshtuar nga Pasko Kuzman, drejtor i Drejtorisë për mbrojtjen e trashëgimisë kulturore dhe historike, ideator dhe bartës i projekteve arkeologjike në Maqedoni, i cili në deklaratat e tij për mediat do të theksojë se pas projektit do të qëndrojë pa rezervë qeveria e Gruevskit. Kjo do të thotë se mund të konkludohet se hulumtimi i këtyllë arkeologjik i realizuar nga viti 2007 e deri më sot ka pasur edhe qëllime ideologjike, politike apo edhe etnike, që janë nxitur dhe mbështetur nga qarqe politike të djathta maqedonase, por edhe qarqe të instaluara në Akademinë e Shkencave dhe Arteve të Maqedonisë, e cila në të ashtuquajturën enciklopedi tentoi të falsifikojë tërësisht jo vetëm historinë dhe trashëgiminë kulturore, shpirtërore dhe materiale të shqiptarëve, por edhe të mohojë qenien kombëtare të shqiptarëve.

Mediat maqedonase dhe shqiptare raportuan dhe e trajtonin me këndvështrime diametralisht të kundërta këtë projekt, që sipas politikës zyrtare kulturore dhe mediave maqedonase kishte për qëllim të efektuonte potencialet e mëdha në një hapësirë të tillë dhe rirregullimin e saj me përmbajtje të reja dhe urbanizim përkatës. Por sipas shkencëtarëve shqiptarë dhe mediave në gjuhën shqipe projekti kishte qëllim tjetër: manipulimin e fakteve nga trashëgimia kulturore për qëllime konjunkturale, politike dhe se këto gjërmime arkeologjike që bëheshin vetëm nga ekupe maqedonase kishin për qëllim të fshihin apo heshtin faktet e zbuluara nga periudha të ndryshme historike dhe sidomos ato të civilizimit ilir.

Qëndrimi i kryetarit të Shoqatës së Historianëve Shqiptarë në Maqedoni, Skender Hasani, i mbështetur nga shoqëria civile ka qenë se gërmimet arkeologjike duhet të jenë transparente dhe jo nën ndikimin e politikës ditore dhe në to të marrin pjesë shkollat e tjera të arkeologjisë nga rajoni apo bota, që janë njohëse të mira të etnokulturës ilire.

Raportimi në mediat shqiptare, në shërbimin publik radiodifuziv dhe televizionet komerciale, për këto çështje ka qenë shpesh sipërfaqësor, duke mos hyrë në analizë më të thellë apo duke mos ofruar debat më përmbajtësor, shumëanësor dhe më shkencor në trajtimin e aspekteve të ndryshme të kësaj teme. Mbetet në të ardhmen që ky raportim, por edhe interpretimi i fakteve dhe trajtimi i problemeve të kësaj fushe të përmirësohen cilësisht.

Megjithatë mediat shqiptare, duhet pranuar se u kanë dhënë hapësirë të mjaftueshme deklaratave, konferencave të shtypit, komunikatave për shtyp, tribunave, manifestimeve publike, kryesisht të Shoqatës së Historianëve Shqiptarë dhe organizatave të ndryshme joqeveritare që argumentonin se hulumtimet në Kalanë e Shkupit, kishin për qëllim të fshehin kulturën ilire dhe dardane, e cila ka ekzistuar me shekuj në këto troje dhe se Kuzmani dhe bashkëmendimtarët e tij maqedonas kishin për qëllim që të ndryshojnë faktet historike. Por për të ruajtur balansin në raportimin e mediave shqiptare hapësirë i është dhënë edhe mendimeve zyrtare dhe institucionale mbi këtë problem, ndërsa në mediat maqedonase nismat e intelektualëve shqiptarë janë para me sy dyshues, se gjoja kanë për qëllim pengimin e procesit hulumtues që zbulon fakte të reja mbi identitetin maqedonas.

Fakti që mediat bëjnë konstruktimin e realitetit objektiv dhe se përmbajtjet e tyre depërtojnë deri tek publiku i gjerë, i

shtyn qendrat e ndryshme të fuqisë politike maqedonase, të gjejnë mënyra për të bërë presion ndaj tyre duke ndikuar në krijimin e lajmeve, me qëllim që ta përfitojnë opinionin në anën e tyre.

Në këtë mënyrë mediat maqedonase bëhen instrument për realizimin e qëllimeve politike dhe së këndejmi duke qenë dorë e zgjatur e politikës, ndikimi politik ndaj mediave reflektohet edhe ndaj raportimit për diversitetet kulturore dhe së këndejmi edhe për trashëgiminë kulturore, sepse mediat që janë të afërta me pushtetin, u jepnin hapësirë kohore në aspektin sasior dhe cilësor, zërave që mbronin politikën zyrtare kulturore, ndërsa në mediat tjera që ishin joqeveritare, u jepej hapësirë edhe mendimeve alternative mbi gërmimet arkeologjike, kontekstit të saj historik dhe aktual dhe dimensioneve shoqërore, etnike dhe politike, që i prodhonte kjo temë e ndjeshme, e që reflektohej që nga titujt e gazetave deri të debatet në facebook.

Mediat, sipas teorisë dhe standardeve profesionale, por edhe normave etike, duhet të informojnë në mënyrë të saktë dhe të paanshme dhe të jenë sensitive kur raportojnë për çështje që shkaktojnë tensione midis komuniteteve në shoqëri. Por lidhur me gërmimet arkeologjike dhe trashëgiminë kulturore, mediat maqedonase kanë pasur qasje selektive, ndoshta në momente të orkestruara me politikën, për të provokuar shqiptarët, për të shkaktuar reagime publike dhe për t'i hedhur “njegull” opinionit publik maqedonas, se shqiptarët nuk i pranojnë të vërtetat e tyre historike. Pala maqedonase nuk ka marrë aspak parasysh kërkesat e shqiptarëve që trashëgimisë kulturore, t'i qaset me metoda bashkëkohore të hulumtimit, të përjashtojë logjikën etnike dhe historiciste apo tendencat manipulative, por të jetë më objektive dhe në

gjurmimet e saj të përfshihen edhe shkencëtarë shqiptarë nga Maqedonia, Kosova apo Shqipëria. Duke vepruar me logjikën e istikameve, politika dhe disa institucione maqedonase që ligjërisht duhet të kujdesen për mbrojtjen e trashëgimisë kulturore në tërësi, të ndihmuara dhe të nxitura fatkeqësisht nga mediat, arkeologjinë e politizuan tejmasë, me të filluan të merren jo vetëm arkeologët, por edhe gazetarët maqedonas, që i jepnin përkrahje Kuzmanit, i cili shfaqej gati se çdo muaj në ekranet televizive, duke thënë dhe duke konkluduar vetë ai, se po zbulon artefakte nga koha e antikës, e që i gjente në rajone të ndryshme arkeologjike të Maqedonisë. Normalisht se në këto kronika apo debate televizive mungonin qëndrimet e shkencëtarëve, arkeologëve me peshë në Maqedoni, që kishin ndoshta mendim ndryshe nga Kuzmani.

Kuzman u bë sinonim i trashëgimisë kulturore në Maqedoni, u bë fenomen mediatik por edhe politik, si njëri ndër kreatorët e politikës kulturore në Maqedoni, duke qenë drejtor i Drejtorisë për mbrojtjen e trashëgimisë kulturore dhe historike të Maqedonisë, së pari në qeverinë e Lupço Geogrievskit në vitet 1998–2002 dhe në qeverinë e Gruevskit nga viti 2008 deri më sot si dhe duke qenë afirmuesi dhe “luftëtari” kryesor i antikuizimit të Maqedonisë, proces ky që është kritikuar edhe nga komuniteti ndërkombëtar dhe nga Bashkimi Evropian në veçanti.

Elita intelektuale maqedonase madje do të ndikojë tek pala qeveritare maqedonase që të ndryshojë kursin politik ndaj trashëgimisë kulturore dhe do të tentojë të imponojë idenë se maqedonasit nuk kanë prejardhje sllave, siç është mësuar me dekada pas vitit 1945 në librat e historisë, por se kanë prejardhje antike, siç filluan të flasin në vitin 2007 e më vonë, Kuzmani dhe me gjysmë zë edhe disa “shkencëtarë” të tjerë.

Madje Akademia Maqedonase e Shkencave dhe Arteve do të botojë një libër të një autori maqedonas, që pohon se maqedonasit e sotëm kanë prejardhje antike.

E gjithë kjo “dalldisje” politikaneske me historinë, kulturën, trashëgiminë, por edhe arkitekturën, do të kulmojë me projektin e njohur “Shkupi 2014”. Politika e simboleve, e inicuar nga qarqet politike, institucionale, akademike, joqeveritare dhe mediatike maqedonase ishte një tentim për t’i treguar botës në përgjithësi dhe shqiptarëve në veçanti se antikiteti është vlerë e qenies etnike maqedonasve dhe se në këto hapësira gjithmonë ka mbisunduar dhe do të mbisundojë identiteti fetar ortodoks.

Në vijë të kësaj politike u morr vendimi që në Kalanë e Shkupit të ndërtohet një objekt i ri. Ishin pikërisht mediat ata që i nxitën pasionet etnike ndaj këtij vendimi.

Opinionin nuk u informua dhe as që pati debat publik, për këtë çështje ngjashëm si edhe për Shkupin 2014, përkatësisht nuk dihej aspak për karakterin e objektit që ndërtohej intensivisht në Kala, deri në momentin kur Kuzmani përmes një deklarate të transmetuar në Televizionin maqedonas dhe më pas edhe në ALSAT-M, theksoi se do të ndërtohet kishë. Ky moment shkaktoi reagime të ashpra etnike dhe fetare në Maqedoni.

Raportimi i përditshëm i mediave, komentet e ndryshme të politikës dhe organizatave joqeveritare dhe të Pasko Kuzmanit në njërën anë, e të Shoqatës së Historianëve Shqiptarë në anën tjetër, nxehën atmosferën lidhur me këtë projekt. Paralelisht zhvillohej një debat i nxehtë në rrjetet sociale, po lidhur me këtë objekt, sidomos pas ndërhyrjes së disa përfaqësuesve të partisë shqiptare në pushtet, kryesisht nga Shkupi, duke ndërprerë natën punimet. Në debatin publik, i

përcjellë me shumë emocione, vrer, fyerje dhe urrejtje thuhej se do të ndërtohej muze, kishë muze apo edhe vetëm kishë. Shfrytëzohej fjalori më i thjeshtë që e tejkalonte shijen e mirë, pasi nuk kurseheshin kërcënimet dhe thirrjet për hakmarrje.

Masa popullore, shqiptare dhe maqedonase, ndizet lehtë kur bëhet fjalë për ndërtimin apo refuzimin e ndërtimit të objekteve fetare në hapësira publike që u takojnë të gjithëve, pavarësisht përkatësisë etnike apo fetare.

Sipas hulumtimit “Raportimi i diversiteteve” i realizuar nga Instituti Maqedonas i Medias vetë gazetarët alarmuan se “askush nuk e kontrollon gjuhën e urrejtjes që përhapet si zjarr në rrjetet sociale” dhe se “në facebook po zhvillohet luftë e vërtetë me fjalë”, meqë sikur zhvillohej një garë se kush do të gjejë fjalë ose asociacione më ofenduese. Në luftën virtuale pa kompromis shfrytëzoheshin thirrje për qerim hesapesh, fotografi të vitit 2001 deri te fotomontazhet.

Pas ndërhyrjes politike në Kala u formuan dy blloqe, ata që mbështetnin dhe ata që kundërshtonin këtë objekt në Kala, që më pas dhuna verbale të kalojë në dhunë fizike më 13 shkurt të vitit 2011.

Debati me shumë ofendime dhe sharje nga facebooku u transferua në Kala, pasi grupi mbrojtës dhe ai kundërshtar i objektit kishin caktuar protestë dhe kundërprotestë në ditën e njëjtë, në orën e njëjtë. As policia nuk arriti ta pengojë kontaktin e afërt fizik midis pjesëmarrësve shqiptarë dhe maqedonas në këtë ngjarje. Por pas incidentit të dhunshëm, debati polemizues shqiptaro-maqedonas sërish u rikthye në Facebook. Gjendja u bë aq seriozë saqë Ministria e Punëve të Brendshme kërkoi nga Facebooku të fshihen 23 faqet e grupeve në Kala, në të cilat manifestoheshin përmbajtje agresive dhe që kryesisht ishin profile negative. BBC, rrjeti

botëror i radios publike britanike do të raportojë se rrjetet sociale shërbyen si fitil dhe se sipas shembullit të të ashtuquajturve revolucioneve "jasmin" në Tunizi dhe Egjipt, u bënë mjet për organizimin e protestave.

Si përfundim: edhe pse shumë gazetarë dhe redaktorë i hedhin poshtë akuzat se mediat kanë nxitur konfliktin përmes raportimit të njëanshëm, disa ditë para kësaj ngjarje dhe se faji dëshirohej t'i lihet vetëm politikës dhe diskutimit joracional në facebook, duhet thënë se disa media si TV A1, Kanal 5, Sitell, Programi i parë në gjuhën maqedonase dhe disa gazeta, kryesisht të provincës djathtiste kanë hedhur zjarr në vaj, madje duke i transmetuar qëndrimet e grupeve të krijuara në facebook, pro dhe kundër objektit në Kala. Por, mediat bënë kthesë pozitive në ditën e ngjarjes, kur do ta "ulin topin", duke raportuar në mënyrë më të balansuar dhe duke i prezantuar në mënyrë më objektive të dy palët, të përfshira në këtë ngjarje delikate dhe tendosëse nga fusha e marrëdhënieve ndëretnike. Ndarjet etnike patën një rol të rëndësishëm rreth ngjarjeve në Kala, ndërsa gazetarët dhe institucionet mediatike kanë qenë në një pozicion delikat lidhur me këtë ngjarje të politizuar dhe të ndërlikuar.

Si rekomandim për të ardhmen mediat duhet të jenë më të vetëdijshme për çështjet e diversiteteve, sidomos të trashëgimisë kulturore, sepse në të nuk ngërthehet vetëm aktualiteti dhe përcjellja e ngjarjeve dhe fakteve nga realiteti, por flitet për civilizime të ndryshme dhe periudha të ndryshme historike, të cilat kanë ndikuar në këto troje dhe tek popujt ballkanikë, pra në kohë dhe hapësirë.

Andaj nevojitet përgatitje profesionale, lexim i vazhdueshëm, bindje etike e qasje humane e gazetarëve dhe redaktorëve, por

edhe drejtuesve të mediave për t'i trajtuar çështjet e kësaj fushe pa paragjykimet etnike dhe fetare.

ZEQIRIJA İBRAHIMI,

Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore

të Shqiptarëve – Shkup

STANDARDIZIMI ADMINISTRATIV I TOPONIMEVE SHQIPTARE NË MAQEDONI

Para disa viteve, qëkur filloi zyrtarizmi i gjuhës shqipe në Maqedoni, që vijoi pas Marrëveshjes së Ohrit, por që akoma nuk ka përfunduar dhe s'dinë A? dhe Si? do të përfundojë, një temë që u hap me këtë rast ishte edhe çështja e shkrimit të toponimeve të vendbanimeve shqiptare në Maqedoni. Duke qenë të ngarkuar me paragjykimet e kohës së komunizmit, kur detyroheshim edhe me dhunë që Shkupit t'i themi Skopje, madje plot arsimitarë e gazetarë e kishin pësuar nga pushteti me largim nga puna e masa të tjera pse nuk e kishin përfillur këtë rregull, me këtë rast disa gjuhëtarë maqedonas akuzuan se kështu shqiptarët po bëjnë shqiptarizimin e Maqedonisë. Ishte ky një qëndrim krejt joshkencor dhe plot paragjykimet. Argumenti më i mirë për këtë ishte fakti se maqedonasve u lejoheshka ta kthejnë Thesalonikin në Sollun, ndërsa shqiptarëve jo në Selanik? Por, për fat të mirë, sot edhe shumë kolegë gjuhëtarë maqedonas e kanë kuptuar realitetin e ri dhe tashmë kësaj çështje i qasen pa ngarkesa politike. Megjithatë, tash problemi na paraqitet në kampin shqiptar. Të zënë ngushtë nga nevoja për shkrimin e toponimeve shqiptare në Maqedoni, në disa institucione në të cilat udhëheqin shqiptarët, është bërë praktikë që secilit përkthyes, me çfarëdo cilësie që të jetë ai, t'i jepet në dorë "t'i shqipërojë toponimet". Ndërsa përkthyesit, duke qenë vetëm përkthyes

dhe asgjë më shumë se aq, kanë filluar t'i përkthejnë edhe toponimet sipas logjikës së përkthimit leksikor të tipit të fjalorit si sello – fshat e ngjashëm. Dhe, këtë e bëjnë me mburrje patriotike dhe, madje, e konsiderojnë një të arritur të madhe. Në këtë mënyrë, përveç që na dalin toponime që askush nuk e di se ç'paraqesin ato, si Novo Sello – Fshati i Ri, që askush nuk do ta dijë se për cilin fshat është fjala, puna ka vajtur deri aty sa të përkthehen shqip edhe toponimet e vendbanimeve në të cilat nuk ka asnjë shqiptar, por që përkthyesve ua merr mendja se edhe ato mund t'i përkthejnë. Fjala bie Sveti Nikollën e bëjnë Shën Nikollë dhe atëherë askush nuk e di më se për cilin qytet bëhet fjalë, Makedonski Brodin e bëjnë Anija Maqedonase, Star Dojranin – Dojran i Vjetër e kështu me radhë.

Duke e konsideruar këtë çështje si çështje të gjuhëtarëve, prej të cilëve duhet të burojë propozimi për toponiminë, kujtoj se kjo para së gjithash është detyrë e institucioneve shkencore që merren kryekëput me këto çështje, siç është edhe Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore të Shqiptarëve – Shkup dhe Instituti i Gjuhës Maqedonase në Shkup. Në fakt ky shpresojmë të jetë një nga projektet tona të përbashkëta në të ardhmen, ndërsa këtu po e paraqesim vetëm idenë e këtij projekti, që duke qenë në një forum albanologësh, shpresoj të dëgjojmë edhe sugjerime e propozime të tjera që edhe kjo çështje të zgjidhet në mënyrën më të mirë.

Sipas nesh kriteret për standardizimin e toponimisë së vendbanimeve shqiptare në Maqedoni janë këto:

I. Kriteri i parë është të ruhet ashtu siç është një toponim që e ka ekuivalentin që e përdorin shqiptarët, i cili është krejt tjetër nga ai që e përdorin maqedonasit dhe që është në përdorim zyrtar. Të këtilla janë toponimet Shkupi për Skopje,

Manastir për Bitolla, Hasanbeg për Çento, Agakoj për Agino Sello, Belinli për Bellanovce, Ramali për Romanovce etj. Mbetet detyrim i joni që në të ardhmen të dalim në terren dhe t'i mbledhim të gjitha toponimet e këtilla, sepse ato mund të jenë shumë më tepër nga ç'mund të kemi regjistruar ne nga informacionet e pakta që i kemi pasur sa për ta hartuar këtë kumtesë.

II. Kriteri i dytë është kur një toponim që është në përdorim zyrtar dhe përdoret në gjuhën maqedonase, të shkruhet ashtu siç përdoret nga shqiptarët e atij vendbanimi. Këto janë toponime që në rrënjë janë po ato toponime që përdoren zyrtarisht, por që nga shqiptarët kanë marrë trajtë tjetër dhe ashtu përdoren. Këtu bien toponimet e tipit Ohrid, që shqiptarët e quajnë Ohër, Debar, që shqiptarët e quajnë Dibër, Kiçevo, që shqiptarët e quajnë Kërçovë, Nagoriçane që shqiptarë që jetojnë aty pranë e quajnë Nagoriç, Orizari, që shqiptarët e quajnë Alizare, Kamenjane, që shqiptarët e quajnë Kamjan, Rashçe, që shqiptarët e quajnë Raçe, Sfillare, që shqiptarët e quajnë Sullare ose Sillare, Cërni Vrv, që shqiptarët e quajnë Crnivor, Sveta Petka, që shqiptarët e quajnë Stapetkë ose Setapetkë, pastaj Bella Cërkva, një fshat në Prespë, që nga shqiptarët quhet Bellacërkë, Nizhe Polja, po ashtu në Prespë, që nga shqiptarët quhet Xhinxhepolë ose Xhinxhipojë etj.

III. Kriter tjetër është përkthimi i atributiveve "I Epërm", "I Poshtëm", që përdoren nëpër vendbanimet shqiptare. Të këtilla janë Gorno Nerezi dhe Dollno Nerezi, që shqiptarët i quajnë Nerezi i Epërm dhe Nerezi i Poshtëm ose Gorno Koliçani e Dollno Koliçani, që shqiptarët po ashtu i bëjnë Koliçani i Epërm dhe Koliçani i Poshtëm. Por, kjo nuk duhet të vlejë edhe për vendbanime ku nuk jetojnë shqiptarë ose për të cilat shqiptarët nuk kanë krijuar emërtim të këtillë për vete.

IV. Kriteri i katër për toponiminë është përfshirja e një toponimi në sistemin gjuhësor të shqipes. Kjo do të thotë se ka plot toponime që janë sllave ose të tjera, që kanë një përdorim zyrtar, ndërsa shqiptarët i kanë përfshirë në sistemin e tyre gjuhësor. Të tilla janë Novo Sello, që shqiptarët e quajnë Novosellë (pra Jo Fshati i Ri), Zhelino, që shqiptarët e bëjnë Zhelinë, Xhepçishte – Xhepçisht, Jazhince – Jazhincë, Kopanica – Kopanicë etj. Janë pra toponime krejt njësoj, por që janë bërë pronë gjuhësore e shqipes dhe tani i nënshtrohen sistemin gjuhësor të shqipes përkitazi me shquarsinë, lakimet e ndryshme etj.

V. Kriteri i fundit, që po ashtu besoj se është i rëndësishëm, është rregulla që vlen për ato vendbanime në të cilat nuk jetojnë shqiptarët ose për të cilat shqiptarët nuk kanë krijuar toponim tjetër ose shqiptim tjetër të atij toponimi. Këtu, siç thamë me sipër, shpesh janë bërë gabime dhe ato toponime janë përkthyer si fjalë leksiku. Rregulla shkencore thotë se ashtu siç nuk kemi të drejtë ta përkthejmë Nju Jorkun me Jorku i Ri, Beogradin me Qyteti i Bardhë ose Sarajin me Pallat, nuk kemi të drejtë t'i bëjmë “shqip” as toponimet Makedonski Brod, Nov Dojran, Sveti Nikollë etj. Ato toponime mbeten të njëjta, por vetëm i përshtaten sistemit gjuhësor të shqipes në kuptim të adaptimit të tyre gramatikor.

Këto janë disa vështrime në lidhje me toponime, të cilat në të ardhmen shpresojmë që bashkërisht me kolegët e Institutit të Gjuhës Maqedonase t'i regjistrujmë në terren dhe pastaj, pasi të bëhet standardizimi shkencor i tyre, ky propozim t'u dorëzohet organeve shtetërore dhe të kërkohet prej tyre që ato ta shpërndajnë atë listë toponimesh nëpër të gjitha ministritë dhe drejtoritë e ndryshme, të cilat detyrimisht do ta zbatonin atë. Në këtë mënyrë, nëse konsiderojmë se shqipja do ta

zë vendin e gjuhës së mirëfilltë zyrtare në Republikën e Maqedonisë, kështu do të arrihej që edhe çështja e toponimisë të realizohej mbi kritere krejt shkencore pa paragjykimet e së kaluarës, ndërsa ma merr mendja se kjo do të ishte në dobi të gjitha komuniteteve në Maqedoni, veçmas për shqiptarët, të cilët gjatë kohë e kanë vuajtur këtë çështje.

Ndërkaq, nëse dikush kujton se ka mundësi ta realizojë “shqiptarizimin” e toponimisë që dikur, në etapa të ndryshme historike, mund të jetë vënë edhe në mënyrë të dhunshme, këtë nuk duhet ta kërkojë nga punëtorët shkencorë, sepse detyra jonë është vetëm ta regjistrojmë gjendjen gjuhësore të shqiptarëve në Maqedoni, e jo që të japim sugjerime të pangulitshme që koha mund t’i brejë shumë shpejt.

Si përfundim, mund të themi se derisa ne, punonjësit shkencorë, përpiqemi ta realizojmë punën tonë, mbetet detyrim edhe i atyre që kanë marrë përsipër t’i shtyjnë para proceset e tjera në shoqërinë tonë, që këto vendime shkencore më pas të standardizohen.

BESNIK EMINI

Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore të Shqiptarëve

TRASHËGIMIA KULTURORE SHQIPTARE E BOTUAR NË REPUBLIKËN E MAQEDONISË MES LIGJIT DHE NISMËS PRIVATE

Në Republikën e Maqedonisë çështja e ruajtjes së botimeve dhe publikimeve të tjera është e rregulluar me Ligjin për Ekzemplarin e Detyrueshëm me të cilin rregullohen kushtet dhe procedurat për dorëzimin e obligueshëm të publikimeve për shkak të mbrojtjes, ruajtjes dhe shfrytëzimit (ekzemplarit të detyrueshëm).

Është e rëndësishme të përmendim se ata që publikojnë në forma të ndryshme ekzemplarët e obligueshëm i dorëzojnë në Bibliotekën Nacionale dhe Universitare “Shën Klimenti i Ohrit” në Shkup, e cila nga një kopje e dorëzon në Institucionin Nacional – Bibliotekën Universitare të Manastirit dhe në Institucionin Nacional Bibliotekën “Goce Dellçev” në Shtip.

Në Tetovë, ku janë selitë e dy universiteteve, ku veprimtaria arsimore zhvillohet edhe në gjuhën shqipe e ku arsimohen pjesa më e madhe e studentëve shqiptarë, nuk ekziston asnjë bibliotekë nacionale universitare e përfshirë në zinxhirin e furnizimit me ekzemplarin e detyrueshëm. Pranë këtyre qendrave universitare ekzistojnë biblioteka të llojit të mbyllur për nevojat e studentëve dhe kuadrit akademik. Për studiuesit dhe të interesuarit e tjerë shfrytëzimi i fondeve të këtyre bibliotekave është i mundur falë zemërgjerësisë së punonjësve të këtyre bibliotekave.

Në mesin e bibliotekave të qyteteve në Republikën e Maqedonisë më e pasur me libra në gjuhën shqipe është Biblioteka e Tetovës, por meqë nuk është e përfshirë në zinxhirin e furnizimit me ekzemplarë të detyrueshëm, aty nuk gjenden të gjitha botimet që janë botuar nga botuesit. Madje, shpesh në faqet e librave hasen dëmtime dhe mungesa të faqeve të tëra.

Përveç që u shërbejnë lexuesve të kohës kur realizohen botimet, ata u shërbejnë edhe gjeneratave të ardhshme, me ç'rast me ruajtjen dhe mbrojtjen e tyre sigurohet bartja e trashëgimisë kulturore gjeneratave të ardhshme. Në qytetin e Manastirit që herët ka ekzistuar shtypshkronja e familjes Qiriaz, ku janë shtypur shumë libra dhe revista të ndryshme në gjuhën shqipe, të cilat për fat të keq si fond i plotë nuk gjenden dhe nuk ruhen në asnjë bibliotekë në Republikën e Maqedonisë.

Në vitet 1911–1912 në Shkup është botuar gazeta “Shkupi”, faqet e së cilës kanë qenë të shtypura në gjuhën shqipe me alfabet latin dhe në gjuhën turke me alfabet arab. Megjithëse botim me vlera të mëdha për historinë dhe gjuhën shqipe, kopje nga fondi i kësaj gazete gjithashtu nuk ruhen në asnjë bibliotekë në Republikën e Maqedonisë. Nga arkivat private u arrit të gjendet vetëm një fletë e një numri të kësaj gazete. Në këtë drejtim është e rëndësishme të përmendet ribotimi i numrave të gazetës “Shkupi” (vetëm faqet në gjuhën shqipe) nga ana e Shoqatës së Historianëve Shqiptarë në Maqedoni, të përmbledhura dhe të sistemuara nga studiuesit Skender Asani dhe Ardian Limani.

“Flaka e Vëllazërimit”, si i vetmi botim periodik në gjuhën shqipe e botuar për të parën herë në vitin 1945, ruhet në Bibliotekën Universitare në Shkup, por me mjaft mungesa të

numrave. Një sërë gazetash dhe revistash të botuara në gjuhën shqipe ose nuk ruhen askund ose ruhen pjesërisht. As librat shkollorë, që janë botuar në gjuhën shqipe, përfshirë edhe abetaret e para, nuk ruhen të plota në bazë të ekzemplarit të obligueshëm.

Deri më tani nuk është vënë re ndonjë formë e organizuar e ruajtjes sistematike me kritere sigurie as e fotografive, filmave, këngëve, pllakateve dhe e botimeve të tjera, që bëjnë pjesë në krijimtarinë vizuale, e që janë pjesë e pandashme e vlerave kulturore e historike.

Përveç bibliotekave që i kemi sot, në të kaluarën kanë ekzistuar edhe biblioteka të tjera, të cilat ose janë zhbërë ose fondi i tyre është reduktuar, janë zhvendosur në lokacione të papërshtatshme etj. Biblioteka e Teqesë së Tetovës e tëra është zhbërë, me ç'rast janë zhdukur me qindra botime dhe dorëshkrime të ndryshme me vlerë.

Prodhimi kulturor, përveç ndikimit pozitiv në kohën kur ndodh, me anë të ruajtjes afatgjate ushtron ndikim edhe në kohën që vijon më pas, e ndonjëherë më të madh se në kohën kur krijohet, por kjo gjë sigurohet vetëm nëse ruhen këto prodhime të kulturës.

Në epokën e mundësive të ruajtjes në formë elektronike hapet një mundësi e gjerë e mbrojtjes së kësaj trashëgimie, e cila fizikisht gjendet jashtë bibliotekave dhe arkivave të vendit.

Janë të shpeshta rastet kur botuesit asnjëherë nuk e dorëzojnë ekzemplarën e detyrueshëm pranë bibliotekave përkatëse. Jo shumë kohë më parë desha ta hartoj një bibliografi për punimet e botuara në revistën "Jehona". Fatkeqësisht në Bibliotekën Nacionale dhe Universitare "Shën Klimenti i

Ohrit” në Shkup (dikur Biblioteka Popullore dhe Universitare) fondi i kësaj reviste nuk ruhet i plotë.

Së këndejmi, është momenti i fundit që të përmbushen zbrazëtirat e fondeve, qoftë me ekzemplarë realë, qoftë me kopje digjitale në rastet kur ekzemplarët realë nuk mund të sigurohen nga burimet tjera.

Dhe, së fundmi, në zinxhirin e furnizimit me ekzemplarët e detyrueshëm duhet të futet edhe një bibliotekë e veçantë që kujdeset për krijimtarinë shqipe. Nëse kjo nuk mund të bëhet, atëherë do të ishte e rrugës që biblioteka e Institutit të Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore të Shqiptarëve të përfshihet në zinxhirin e furnizimit me ekzemplarin e detyrueshëm.

